

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ
РОЗРОБКИ СЦЕНАРІЇВ РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНСТРУКТИВНИХ ФУНКЦІЙ
ЕТНОКУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ**

Посібник

За редакцією М.-Л. А. Чепи

Київ

Педагогічна думка

2015

УДК 159.9537.015.3

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені
Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 7 від 02 липня 2015 р.)*

Рецензенти:

Бондарчук О.І. – завідувач кафедри психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Біла І.М. – старший науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Навчально-методичні проблеми розробки сценаріїв реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: посібник / М.-Л.А. Чепи, М.І. Савіна, С.Є. Солодчук [та ін.]; за редакцією Чепи М.-Л.А. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 80 с.

ISBN 978-966-644-418-2

У посібнику, підготовленому науковцями лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, представлено психодіагностичні методики дослідження психологічних закономірностей реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві. Розроблено методичний інструментарій активізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві.

Посібник адресований науковцям-психологам, практичним психологам, викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.
Номер державної реєстрації НДР 0112U001234

УДК 159.9537.015.3

ISBN 978-966-644-418-2

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015
© Педагогічна думка, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ І НАПРЯМКІВ У ПСИХОЛОГІЇ (Чепа М.-Л.А., Шевчук В.В.).....	5
Розділ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ВІРТУАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ (Ковтунович Т.В.).....	15
Розділ 3. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ ЕТНОСУ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (Савіна М.І.).....	31
Розділ 4. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (Солодчук С.Є.).....	50
ВИСНОВКИ.....	74
ЛІТЕРАТУРА.....	75
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	79

ВСТУП

Перетворення етнічного із засобу адаптації до історико-культурних умов перетворилося у дієвий чинник геополітичних процесів, що робить актуальним дослідження психологічних закономірностей реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві.

Урахування етнічних сторін життя суспільства сприятиме засвоєнню етнокультурних цінностей та вихованню національної толерантності учнівської та студентської молоді, що матиме вагому соціальну значимість внаслідок пропагування громадянських цінностей в умовах інформаційного суспільства.

У посібнику представлено психодіагностичні методики дослідження психологічних закономірностей реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві. Розроблено методичний інструментарій активізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві.

Практична та наукова значимість роботи полягає в тому, що тут представлено низку розробок, і викладені в ньому методики є надійним, валідним, глибоко продуманим інструментарієм дослідження, і тому можуть бути ефективно використані науковою психолого-педагогічною громадськістю.

Тематика науково-методичного посібника відповідає основним напрямам досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні, а саме – напрямку 11 «Теоретико-методологічні засади психологічної науки».

Зміст та обсяг посібника повністю відповідають меті і завданням дослідження, визначених у технічному завданні на виконання НДР. Усі заплановані завдання знайшли своє повне відображення у рукописі науково-методичного посібника.

Посібник адресований науковцям-психологам, практичним психологам, викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ І НАПРЯМКІВ У ПСИХОЛОГІЇ

Теоретичні основи методик. Основним продуктом науки є нові фундаментальні методологічні знання (теоретичні системи, наукові концепції об'єкта та предмета науки, закони, закономірності, категорії). Саме ці знання забезпечують подальше функціонування науки. Зважаючи на складність продукування систематизованої наукової інформації, добування методологічних знань, такі дослідження концентруються у територіальних наукових школах чи наукових напрямках.

Фактором консолідації наукових шкіл виступає дослідницька програма. Тому методологічним інструментом аналізу шкіл – дослідницьких колективів слугує розроблений М. Ярошевським програмно-рольовий підхід, згідно якому детермінантою та основною одиницею аналізу наукової діяльності є дослідницька програма, яка відображає запити логіки розвитку науки, представлений у її категоріальній будові і яка реалізується завдяки розподілу дослідницьких функцій (ролей) [18]. З позицій вказаного підходу основний акцент історико-психологічної реконструкції окремої школи ставиться на розкриття еволюції її дослідницької програми, у якій поряд з її предметно-логічним складом, має місце і образ особистості її творця. Таке розуміння дослідницької програми дозволяє виділити наступну схему реконструкції розвитку наукової школи, яка містить у собі завдання:

- 1) виявлення ідейної (логіка розвитку науки) та „особистісної” (еволюція творчості автора) історії зародження програми;
- 2) реконструкція обумовленої логікою розвитку науки проблемної ситуації та її науково-соціального контексту, що слугують джерелом зародження програми;
- 3) аналіз змісту та структури програми у її первинному вигляді, а також динаміку її реалізації колективом школи;
- 4) розкриття соціально-психологічних процесів, притаманних школі, передбачаючи співвіднесення програми з аналізом передумов формування колективу школи та ролі її засновника у цьому процесі, а також виявлення способів організації колективної роботи, стилю спілкування, науково-педагогічних функцій школи тощо;
- 5) з'ясування подальшої долі школи, причин її розпаду чи перетворення в іншу предметно-соціальну спільність;
- 6) комплексне виявлення внеску школи у розвиток науки, що включає аналіз емпіричного, теоретичного, категоріального змісту її дослідницької програми, а також науково-соціальні взаємозв'язки школи як у межах національної, так і в масштабах світової науки;
- 7) узагальнення досвіду організації школи як особливої продуктивної форми колективної творчості [99, с.83].

Досліджуючи процес становлення психологічної школи, важливою є методика оцінки результативності її діяльності. Розроблена нами оціночна таблиця дає змогу: виділити вітчизняні школи у психологічній науці минулого та сучасності; визначити їх рівень сформованості; дати персоніфіковану історію

психології, шляхом аналізу діяльності лідера наукової школи та його учнів і послідовників; виявити здобутки наукової школи; визначити стан і перспективи розвитку наукових шкіл і колективів (виникнення, становлення, утвердження, розпад) (Таблиця 1).

Мета „Методики оцінки результативності діяльності наукової школи у психології“: вивчення сформованості психологічної школи. Вона може бути проведена у вигляді експертних оцінок. Експерти кількісно фіксують найдрібніші елементи явища, що досліджується. Аргументоване визначення ступеня наявності ознак наукової школи за запропонованою анкетною дає змогу розпізнати наукову школу на основі організаційного та функціонального критеріїв.

Інструкція. Ми просимо Вас уважно прочитати характеристики кожного з критеріїв і визначити ступінь вираженості зазначених нижче рис, які притаманні даній науковій школі, обвівши кружечком відповідний бал (0 балів – відсутність, 1 бал – виражена ознака).

Обробка результатів: від 1 до 5 балів – школа перебуває на етапі започаткування; від 6 до 10 балів – етап становлення; від 11 до 16 балів – етап зрілого життя наукової психологічної школи. На етапі започаткування переважають організаційні критерії наукової школи, на етапі становлення – організаційні та функціональні, а на етапі зрілого життя перевага належить функціональним критеріям.

Дана методика може бути доповнена алгоритмом аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл (Таблиця 2). Цей алгоритм розроблений на основі структурно-змістовних, формальних, географічних та етнопсихологічних ознак психологічної школи.

Таблиця 1

Методика оцінки результативності діяльності наукової школи у психології

<i>Критерії</i>	
<i>Організаційні</i>	<i>Функціональні</i>
Наявність визнаного лідера (лідерів) психологічної школи	Запровадження у психологію нових теорій, категорій і понять
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Розробка науково-дослідної програми, підтриманої НАПН України, НАН, іншими регіональними, державними та міжнародними науковими інституціями	Практичні дослідження у руслі нових авторських наукових розробок представників психологічної школи
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Оригінальність на новизна наукових ідей представників наукової школи	Інтеграція теоретичних і практичних досягнень у вигляді вітчизняного та міжнародного визнання
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Підготовка вчених-послідовників психологічної школи (наявність магістратури, аспірантури, докторантури)	Захищені магістерські, кандидатські та докторські дисертації представниками наукової школи
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>

Продовження таблиці 1

Єдність поглядів учасників наукової школи на проблеми психології	Членство у національних та закордонних академіях, наукових товариствах, наукових і спеціалізованих радах
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Наявність фахового періодичного видання	Вихід друкованих матеріалів з проблем школи
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Організація та проведення конференцій, семінарів і з'їздів на базі здобутків представників наукової школи	Участь у національних та міжнародних програмах, проектах тощо
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>
Розроблений напрям включений до навчальних програм	Відзначення представників психологічної школи міжнародними та національними преміями, відомчими та громадськими нагородами й відзнаками
<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>	<i>0 балів</i> <i>1 бал</i>

Таблиця 2

Алгоритм аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл

Етапи наукової школи	Структурнозмістовні ознаки наукової школи	Формальні ознаки наукової школи				Географічні ознаки наукової школи	Етнопсихологічні особливості представників наукової школи			
		Наукове товариство	Положення у науковій ієрархії	Наукові результати	Форми презентації та апробації		Мотиваційно-поведінкова сфера	Когнітивна інтелектуальна сфера	Емоційно-вольова сфера	Комунікативна сфера
Етап започаткування	Наявність наукової ідеї	Реалізатори програми	Науковий ступінь, звання та посада	Статті, тези	Публікації	Локальний рівень	Високий рівень ініціативності, активності	Спільний стиль мислення	Сильна воля	Система міжособистісних відносин
	Формування програми дослідження									
Етап становлення	Розробка гіпотези концепцій, теорій, тощо	Учні. Кафедри, секції, лабораторії	Членство в редколегіях. Членство в закордонних та національних академіях, наукових товариствах, рада	Підручники. Науково-методичні посібники. Дисертації. Монографії. Авторські свідоцтва, патенти, винаходи	Участь у конференціях, з'їздах, конгресах різного масштабу (загального або спеціального характеру)	Регіональний рівень	Спільний стиль роботи.	Наявність інтелектуальної харизми в лідера-засновника	Принциповість. Цілеспрямованість	Спільний стиль спілкування. Тісний контакт між членами школи.
	Уточнення положень науково-дослідної програми									
	Результати наукової діяльності виступають методологічною основою інших досліджень									
Етап зрілого життя	Структурне розчленування предметної області на нові напрями і течії	Реципієнти. Товариства, об'єднання, центри, дослідницькі організації, НДІ	Міжнародні та національні премії, нагороди. Вміщення інформації про вченого та його досягнення в журнали, що мають визнаний „науковий рейтинг”, різного роду словниках, енциклопедіях, престижних виданнях	Періодичні та тематичні видання. Організація та проведення конференцій, з'їздів, конгресів, семінарів та ін. Участь в національних та міжнародних програмах, проектах тощо	Глобальний рівень	Зацікавленість у досягненні спільної мети.	Різнобічність, глибокі та енциклопедичні знання	Відданість своїй справі	Спільність наукових інтересів	
	Розроблений напрям включений до офіційних класифікаційних схем науки									

1.1. Методика наукового дослідження ролі вченого у становленні психологічної школи

Теоретичні основи методик. Досліджуючи історію становлення психологічної школи, обов'язково постає проблема наукового пізнання ролі окремого вченого у формуванні науки. Адже досить важливо виявити та дослідити внесок окремих учених в історію розвитку науки, оскільки без психологів не було б і психології. Безлика історія науки навряд чи може зацікавити, оскільки будь-яке серйозне історичне дослідження не має права бути осторонь особистості вченого.

Біографічний метод у психології. У історії психології застосовуються біографічні та автобіографічні методики, що відтворюють атмосферу реального життя, виступають джерелом знань про духовний розвиток ученого на етапах його наукової праці. Досліднику досить часто буває потрібна інформація про явища та події, які не доступні прямому спостереженню і які не відображені в документах. Це може бути інформація про мотиви, інтереси, переваги людей, їх сімейне життя і повсякденну діяльність. Джерелом такої інформації є самі люди, їх висловлювання про свої стосунки, настрої, вчинки або про те, що їх оточує. Таку інформацію можна отримати за допомогою біографічних методів.

Біографічний метод передбачає використання:

- автобіографічних методів та методик – вивчення історії життя особистості, автобіографій та ініційованих автобіографічних описів, автобіографічних анкет, інтерв'ю, опитувальників тощо;
- методів вивчення біографічних продуктів діяльності особистості – контент-аналіз листів, щоденників; аналіз графіків життя, фантазій особистості; побудова кривих продуктивності та діаграм життєвих вимірів, аналіз біографічних даних значущого кола спілкування особистості тощо;
- вивчення свідчень очевидців та близького кола особистості – спогадів сучасників, опитування близьких тощо [12; 13].

Серед важливих подій життя виділяються події-вчинки, тобто вибори, які здійснює сама особистість. Н. Логінова на основі цього виділяє три типи подій, які змінюють напрямок життєвого шляху, спосіб життя і суб'єктивний стан особистості, пов'язаний з перетворенням цінностей:

- події середовища – відбуваються без бажання чи ініціативи людини;
- події поведінки – людина сама змінює обставини життя своїми вчинками (трудовими, комунікативними, громадськими);
- вчинки, у яких втілюються мрії, задуми, плани, як результати роботи ідеального світу [9, с.7].

Серед біографічних методів Н. Логінова виділяє наступні: особова справа – офіційний біографічний документ; біографічна анкета; автобіографія по загальному плану; біографічне інтерв'ю; методика „коло спілкування” – підраховується кількість зв'язків спілкування за рік; завдання „подія” – перерахувати, датувати та коротко описати ті факти, які найважливіші у біографії людини; завдання „враження” – описати і датувати епізоди, випадки, предмети, які мали сильне враження, але не стали подіями; завдання „періоди

щастя”; методика „Спогад” – описати найперший спогад, перший день в школі, в університеті; дослідження продуктів діяльності; спогади очевидців [9].

О. Коржова розробила нову психодіагностичну методику дослідження життєвого шляху особистості „Психологічна автобіографія”, яка передбачає оцінку переживань пов’язаних з найважливішими сферами життя [6].

Основними принципами біографічного аналізу в психології, на думку В. Моляко є:

- констатація вираженої обдарованості, наявність значних творів у тій чи іншій сфері діяльності;
- виявлення важливих періодів у житті такої особистості та встановлення конкретних зв’язків між цими періодами і створюваними продуктами;
- необхідно вивчати особливості макро- та мікросередовища буття творчої особистості та їх впливу на творчу діяльність;
- варто дослідити творче „кредо” (творчі плани, стратегії) конкретного працівника як суму його мислительних пошуків, етичної та естетичної оцінки світу, оточення, моральних ідеалів тощо – усього того, що називається стратегією творчості в цілому;
- виявлення індивідуального стилю творчої діяльності – його витоків, розвитку форм та особливостей прояву, реагування на різноманітні ускладнюючі умови, бар’єри, перешкоди, що впливають на розвиток задуму;
- необхідно встановити вплив творчості досліджуваної людини на оточення [1, с.260].

Найбільш поширеним видом біографічного дослідження є опитування, яке дуже часто використовується для збору первинної інформації. Специфіка даного методу полягає в тому, що джерелом виступає людина, яку в цій ситуації називають респондентом.

Аналіз персоналій в історичній науці. Слід зауважити, що в історії важко знайти однозначні думки про життя і діяльність того чи іншого історичного діяча, однак якою б не була його біографія, можна вилучити певні схеми дослідження особистості та її ролі в історії. Так, Г. Чулков зазначає: „Події та люди красномовні самі по собі... у своєму викладі фактів, я начебто приймаю час від часу на точку зору самих царів. Такою є завдання портретиста та психолога” [17, с.3]. Дослідник подає описи біографій за такою схемою: дитинство; прихід до влади; зовнішня політика; внутрішня політика; особисте життя.

У історичних нарисах О. Преснякова мова йде про самодержавних правителів Росії: царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Олександра I та Миколу I. Автор дотримується наступного плану опису історичного діяча: коротка характеристика епохи правління; дитинство; особисте та сімейне життя; ідеологія особистості; внутрішня та зовнішня політика [14].

М. Костомаров, описуючи біографію Богдана Хмельницького, основну увагу зосереджує на діяльності гетьмана, пропускаючи відомості про народження, навчання, сім’ю [7].

О. Карлсон, яка керує науковим проектом із дослідження історії правителів Швеції, подає наступну структуру дослідження біографій відомих особистостей: коротка характеристика доби правління даного історичного діяча; дитячі роки; прихід до влади, коронація; особисте життя; діяльність: зовнішня та внутрішня політика; дана історична особа в очах наступних поколінь [5].

В. Смолій та В. Степанков описують біографію історичної особи за такими пунктами: неоднозначність оцінки діяльності у різних документах; де, коли, у якій сім'ї народився; яку освіту здобув; за яких умов почав свою діяльність; внутрішня та зовнішня політика, яку провадив; зв'язок із тогочасними відомими особами; підсумок життя та діяльності, їх значення для майбутнього [15, с.41].

Наведемо ще один варіант опису біографії, яку подає фахівець у галузі історії психології С. Степанов [16, с.386]; вона докладніша за попередню, але не позбавлена повторів: роль і місце в історії; біографічні праці про діяча; дата, місце, сім'я, де народився; дитинство; навчання; відкриття, винаходи; праці; особисте життя; аналогії з іншими особистостями; внесок в історію; основна галузь діяльності; значення діяльності для майбутнього.

В. Лобурець та В. Пащенко зазначають, що персоналії є надзвичайно важливим об'єктом будь-якого дослідження, а особливо краєзнавчого [8, с. 57]. П. Киридон та А. Киридон [3, с.10] пропонують наступну схему опису історичного діяча: загальний огляд історичного періоду, у який жила особистість; де народився; де навчався; особисте життя; діяльність; де і коли помер; його внесок в історію.

Розглядаючи проблему особистості у психології, наведемо погляди В. Моргуна [10; 11], який запропонував оригінальну психологічну модель її багатовимірної структури, яку можна представити у вигляді формули як функцію п'яти інваріантів її структури.

$$O = П-Ч \cdot E \cdot З \cdot P \cdot \Phi$$

де O – особистість; П-Ч – просторово-часова орієнтація; E – емоційне переживання; З – змістовна спрямованість; P – рівень засвоєння діяльності; Φ – форма реалізації діяльності особистістю.

На підставі аналізу теоретичних підходів до особистості в історії та психології була розроблена схема „Історико-психологічної характеристики особистості” як один із можливих засобів не лише історичного опису минулих подій, а й побудови історико-психологічного опитувальника живих носіїв історії (Таблиця 3).

Схема історико-психологічної характеристики особистості як суб'єкта історичного процесу (за В. Моргуном, В. Колодочкою (Шевчук))

Інваріанти та параметри багатовимірного аналізу особистості в психології		Параметри історико-психологічного аналізу особистості як суб'єкта історії
Просторово-часові орієнтації	На минуле	Генеалогічне дерево (предки), біографія
	На теперішнє	Громадянська та політична позиція
	На майбутнє	Плани, сподівання, мрії
Потребнісно-вольові переживання	Негативне	Ставлення героя до подій та самого себе
	Амбівалентне	
	Позитивне	
Змістовна спрямованість особистості	На працю	Професія особи, види занять
	На спілкування	Взаємодія з іншими людьми
	На себе	Інтереси, хобі, захоплення
Рівні засвоєння діяльності	Навчання	Де й коли навчався
	Відтворення	Чим найбільше відомий
	Творчість	Новаторство, значення діяльності для майбутнього
Форми реалізації діяльності	Моторно-рухова	Вчинки героя
	Перцептивна	Портретна характеристика, світосприйняття
	Мовленнєво-розумова	Вислови, наукова, культурна спадщина

Грунтуючись на підходах до аналізу структури особистості у психології та історії, на вимогах до біографічних методів, був складений опитувальник „Історико-психологічний портрет вченого”. Дана методика має вступ, у якому міститься звернення до респондента, вказується хто і з якою метою проводить опитування. Крім того, зазначається, що респондент може обрати форму відповіді на запитання: анкета чи інтерв'ю. В основній частині питання розбиті на блоки: родовід, сім'я – 13 питань; навчання і професія – 8; посади та професійна кар'єра – 4; наука – 7; соціально-психологічні відносини, захоплення – 12; віра, релігія – 6 питань. Насамкінець – 5 питань експрес-інтерв'ю, при складанні яких враховувався „Опитувальник реального, бажаного та фантастичного бюджетів часу людини” В. Моргуна [184, с.24].

Увесь опитувальник складається з питань відкритого типу, відкритою є і сама методика, тому що після останнього змістовного блоку респонденту пропонується відповісти на ті питання, які б він хотів поставити собі (якщо виникне таке бажання).

Мета. Дана методика може бути використана для дослідження персоніфікованої історії розвитку науки або будь-якої галузі життя суспільства.

Цей опитувальник поповнить арсенал не лише психологічних досліджень (як різновид біографічного методу засобом інтроспективної рефлексії), а й історичних розвідок у новітній історії (як різновид „історії в особах”), під час співпраці науковців з живими учасниками історичного процесу.

Процедура проведення опитування:

- початковий етап проводиться при першому знайомстві респондента з анкетною і містить у собі ознайомлення із метою, інструкцією, бланком опитувальника та рекомендаціями щодо заповнення;
- основний етап триває протягом часу, який виділяє на відповіді анкети респондент;
- етап збирання та опрацювання бланків опитувальника з відповідями починається тоді, коли респонденти відповіли на поставлені в анкеті питання.

Інструкція. Просимо Вас узяти участь у написанні історії кафедри психології Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка і відповісти на низку наступних питань. Ваші відповіді, за Вашим бажанням, можуть бути у формі інтерв'ю або у письмовому вигляді.

Якщо якимсь питанням здаватиметься Вам суто особистісним, то Ви можете не відповідати на нього.

Дякуємо за участь у роботі та підтримку!

Бланк опитувальника

«Історико-психологічний портрет фахівця»

1. Родовід, сім'я:

- 1.1. Прізвище, ім'я, по-батькові.
- 1.2. Де й коли Ви народилися?
- 1.3. Опишіть, будь-ласка, свій портрет (зовнішність, фігура).
- 1.4. Ким були Ваші предки?
- 1.5. Як звати(ли) Ваших батьків і чим вони займалися?
- 1.6. Якою була сім'я, в якій ви народилися (- багатодітна / 1 дитина; - повна / неповна)?
- 1.7. Чи маєте чоловіка (дружину)?
- 1.8. Як його (її) прізвище, ім'я, по-батькові?
- 1.9. Де ви познайомилися?
- 1.10. Хто за професією чоловік (дружина)?
- 1.11. Чи є у Вас діти? Скільки?
- 1.12. Як їх звати? Скільки їм років і чим вони займаються?
- 1.13. Скільки у Вас онуків (правнуків)? Як їх звати? Який їх вік? Де вони навчаються чи працюють?

2. Навчання та професія :

- 2.1. Хто в сім'ї найбільше займався Вашим вихованням?
- 2.2. Чи ходили Ви до дитячого садка?
- 2.3. Коли Ви пішли до школи?
- 2.4. Що із шкільного життя запам'яталося найбільше?
- 2.5. Ваш улюблений учитель?
- 2.6. Як Ви закінчили школу, яку та коли?
- 2.7. Хто на Вас мав вплив при виборі професії?
- 2.8. Куди Ви вступили після школи?

3. Посади та професійна кар'єра :

- 3.1. Яку посаду чи які доручення виконували в школі?

- 3.2. Ви були активним студентом ? У яких заходах брали участь?
- 3.3. Які посади Ви займали чи займаєте на сьогоднішній день?
- 3.4. Які відомчі, регіональні, урядові, державні відзнаки, нагороди, звання маєте?

4. Наука:

- 4.1. Чи брали Ви участь у шкільних олімпіадах чи універсиадах? З яких предметів і які місця займали?
- 4.2. Які були теми Ваших курсових? Хто ними керував? Чому саме такі теми?
- 4.3. Хто був керівником дипломної роботи та яка була її тема?
- 4.4. Які були теми Вашої кандидатської (або, якщо є, то й докторської)?
- 4.5. Автором або співавтором яких статей, брошур, книг Ви є ? Чи маєте свідоцтво про винаходи?
- 4.6. До якої психологічної школи Ви себе відносите? Чи відбувалася еволюція Ваших поглядів у цьому контексті?
- 4.7. Чи маєте Ви учнів і які їх досягнення?

5. Соціально-психологічні відносини, захоплення:

- 5.1. Яке Ваше хобі у вільний час?
- 5.2. Ваш улюблений колір, квітка, тварина?
- 5.3. Чи займаєтеся спортом, туризмом, городництвом, садівництвом тощо?
- 5.4. Кого Ви вважаєте своїм кращим другом?
- 5.5. Хто є Вашими однодумцями?
- 5.6. Чи є у Вас кумири? Хто це?
- 5.7. Ви маєте багато опонентів?
- 5.8. Хто є Вашими ворогами?
- 5.9. Ваші улюблені книги, автори, кінофільми?
- 5.10. Чи відвідували Ви яку-небудь школу мистецтв чи гурток? Де?
- 5.11. Ви вмієте грати на якомусь музичному інструменті?
- 5.12. Членом яких товариств, партій, клубів Ви є чи були?

6. Віра, релігія:

- 6.1. Чи вірите Ви в Бога?
- 6.2. Ви ходили чи ходите до церкви?
- 6.3. У що Ви вірите? У чому вбачаєте сенс людського (свого) життя?

Експрес-інтерв'ю (насамкінець):

1. Що Вас найбільше радує:
  - в минулому?
  - у сьогоднішній?
  - у майбутньому?
  - в роботі?
  - у спілкуванні?
  - у собі (властивості темпераменту, риси характеру, звички)?
2. Чому б Ви хотіли навчитися?
3. Що б тривало якомога довше?
4. Якими творчими досягненнями пишаєтесь найбільше?
5. Що Вас найбільше бентежить
  - із зробленого власноручно?
  - із побаченого в житті?
  - із прочитаного, продуманого?

Якщо ви хочете відповісти на питання, яких не поставлено в анкеті, то, будь ласка, зробіть це неодмінно.

Дякуємо за допомогу!

Обробка та якісний аналіз результатів: отримати повноцінний текст. За наявності статистики даних можна виявити характеристику епохи, соціальних груп, типовий портрет фахівців різних професій, узагальнити вікові особливості, гендерні відмінності

Даний опитувальник не позбавлений труднощів та обмежень у використанні методики: вади пам'яті, мотивація респондента, перебільшення своєї ролі. Апробація опитувальника „Історико-психологічний портрет фахівця” за участю викладачів кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка підтвердила його монографічну (поки що) валідність. Респонденти відповіли майже на всі запитання анкети та внесли кілька редакційних правок без суттєвих зауважень. Матеріали апробації опитувальника були покладені в основу статті до ювілейного збірника „Історія Полтавського державного педагогічного університету в особах” [4].

Опитувальник „Історико-психологічний портрет вченого” доцільно доповнити складанням анкетних карток на кожного вченого, що має наступні пункти: дата та місце народження, місце навчання; прізвище керівника (консультанта) дисертації, місце і час роботи; кількість публікацій з проблем психології, кількість підготовлених учнів (кандидатів, докторів наук).

Знання дати і місця народження науковця необхідне для аналізу співвідношення вчених, що має значення для характеристики наукового контингенту психології певного періоду та прогнозування його розвитку. На основі цих матеріалів можна проаналізувати територіальне розміщення наукових кадрів, а також можна визначити зону впливів окремих вищих навчальних закладів та наукових шкіл, що безпосередньо впливали на формування теоретичного світогляду вченого. Місце отримання вищої освіти та навчання в аспірантурі також характеризує співвідношення між ученими, що навчалися і працювали в регіоні та тими, що прибули до краю уже після отримання освіти. Керівник кандидатської чи консультант докторської дисертації – це представник певної наукової школи. Він залишається носієм і представником ідей наукової школи і залучення до цієї школи.

Кількість монографій та перелік основних із них дозволяє оцінити рівень і якість наукової діяльності вченого. Проте історія української психологічної науки переконує нас у тому, що не завжди кількість і об'єм публікацій оцінюють доробок вченого. Важливим показником функціонування наукової школи є кількість підготовлених кандидатів і докторів наук. Цей показник досить суттєвий для визначення персональної наукової школи вченого, а також, власне, його місця у науковій школі свого вчителя.

Отже, анкета такого змісту дасть можливість зробити об'єктивний аналіз наукового доробку вченого в галузях психології, простежити його наукові погляди та зв'язки, окреслити контури наукової школи, куди входить науковець, і визначити його місце в загальноукраїнській науковій школі.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ВІРТУАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

2.1. Методики дослідження етнічної самосвідомості

2.1.1. Методика «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова.)

Методика спрямована на діагностику етнічної самосвідомості і її трансформації, одним з показників якої є зростання етнічної нетерпимості (інтолерантності). Ступінь етнічної толерантності респондента оцінюється на основі таких критеріїв: рівня «негативізму» щодо власної та інших етнічних груп, порога емоційного реагування на іноетнічне оточення, вираженості агресивних і ворожих реакцій щодо інших груп.

Типи ідентичності з різною якістю і ступенем вираженості етнічної толерантності виділені на основі широкого діапазону шкали етноцентризму, починаючи від «заперечення» ідентичності, коли фіксується негативізм і нетерпимість по відношенню до власної етнічної групи, і закінчуючи національним фанатизмом – апофеозом нетерпимості і вищим ступенем негативізму по відношенню до інших етнічних груп. Опитувальник містить шість шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності:

1) етнігілізм – одна з форм гіпоідентичності, що представляє собою відхід від власної етнічної групи і пошук стійких соціально-психологічних ніш не по етнічному критерію;

2) етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності;

3) норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. На думку творців методики, в поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості, вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі;

4) етноегоїзм – даний тип ідентичності може виражатися в необразливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту «мій народ», але може передбачати напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних груп;

5) етноізоляціонізм – переконаність у перевазі свого народу, визнання необхідності «очищення» національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія;

6) етнофанатизм – готовність йти на будь-які дії заради так чи інакше зрозумілих етнічних інтересів, аж до етнічних «чисток», відмови іншим народам у праві користування ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

Бланк питальника**«ТИПИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ»**

Інструкція. Нижче наводяться висловлювання різних людей з питань національних відносин, національної культури. Подумайте, на скільки Ваша власна думка збігається з думкою цих людей. Визначте свою згоду або незгоду з даними висловлюваннями.

Я – така людина, яка....

№	Висловлювання	Варіанти відповідей				
		Згоден	Скоріше згоден	В чомусь згоден, в чомусь ні	Скоріше не згоден	Не згоден
1	2	3	4	5	6	7
1	Віддає перевагу способу життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів					
2	Вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народ					
3	Часто відчуває перевагу людей іншої національності					
4	Вважає, що права нації завжди вище прав людини					
5	Вважає, що в повсякденному спілкуванні національність не має значення					
6	Віддає перевагу способу життя тільки свого народу					
7	Зазвичай не приховує своєї національності					
8	Вважає, що справжня дружба може бути тільки між людьми однієї національності					
9	Часто відчуває сором за людей своєї національності					
10	Вважає, що будь-які засоби хороші для захисту інтересів свого народу					
11	Не віддає переваги будь-якій національній культурі включаючи і свою власну					
12	Нерідко відчуває перевагу свого народу над іншими					
13	Любить свій народ але поважає мову і культуру інших народів					
14	Вважає, що необхідно строго зберігати чистоту нації					
15	Важко уживається з людьми своєї національності					
16	Вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей					
17	Байдуже ставиться до своєї національної приналежності					
18	Відчуває напругу, коли чує навколо себе чужу мову					
19	Готовий мати справу з представником будь-якого народу, незважаючи на національні відмінності					
20	Вважає, що його народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів					
21	Часто відчуває неповноцінність через свою національну приналежність					
22	Вважає свій народ більш обдарованим і розвиненим порівняно з іншими народами					

23	Вважає, що люди інших національностей повинні бути обмежені в праві проживання на його національній території					
24	Дратується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей					
25	Завжди знаходить можливість мирно домовитися у міжнаціональній суперечці					
26	Вважає за необхідне «очищення» культури свого народу від впливу інших культур					
27	Не поважає свій народ					
28	Вважає, що на його землі всі права користування природними та соціальними ресурсами повинні належати тільки його народу					
29	Ніколи серйозно не ставився до міжнаціональних проблем					
30	Вважає, що його народ не краще і не гірше інших народів					

Обрахунки результатів проводяться за такими показниками:

- етнігілізм (індикатори: 3, 9, 15, 21, 27),
- етнічна індиферентність (5, 11, 17, 28, 30),
- норма (позитивна етнічна ідентичність) (1, 7, 13, 19, 25),
- етноогоїзм (6, 12, 16, 18, 24),
- етноізоляціонізм (2, 8, 20, 22, 26),
- національний фанатизм (4, 10, 14, 23, 29).

2.1.2. Методика дослідження самоствавлення (В. Столін, С. Пантілеев).

Методика призначена для виявлення структури самоствавлення особистості, а також вираженості окремих компонентів самоствавлення: закритості, самовпевненості, самокерівництва, відзеркаленого самоствавлення, самоцінності, самоприйняття, прихильності до себе, внутрішньої конфліктності та самозвинувачення.

Самоствавлення розуміється в контексті уявлень особистості про сенс "Я" як вираз сенсу "Я", як узагальнене почуття щодо власного "Я". В основу розуміння самоствавлення покладена концепція самосвідомості В.В. Століна, який виділяв три виміри самоствавлення: симпатію, повагу, близькість.

Методика допускає індивідуальне та групове застосування без обмеження часу. У разі групового опитування кількість учасників не повинна перевищувати 15 осіб. Тривалість виконання завдання – 30–40 хвилин.

Інструкція. Вам запропоновано перелік суджень, що характеризують відношення людини до себе, до своїх вчинків і дій. Уважно прочитайте кожне судження. Якщо Ви згодні з вмістом судження, то в бланку для відповідей, поруч з порядковим номером судження поставте "+", якщо не згодні, то "-". Працюйте швидко і уважно, не пропускайте жодного судження. Можливо, деякі судження здадуться Вам надто особистими, що зачіпають інтимні сторони Вашої особистості. Постарайтеся визначити наскільки вони Вам відповідають якомога щиріше. Ваші відповіді нікому не будуть демонструватися.

Опитувальник

1. Мої слова досить рідко розходяться зі справами.
2. Випадковій людині я, швидше за все, здамся людиною приємною.
3. До чужих проблем я завжди ставлюся з тим же розумінням, що і до своїх.

4. У мене нерідко виникає почуття, що те, про що я з собою подумки розмовляю, мені неприємно.
5. Думаю, що всі мої знайомі ставляться до мене з симпатією.
6. Найрозумніше, що може зробити людина в своєму житті, це не опиратися власній долі.
7. У мене достатньо здібностей і енергії втілити в життя задумане.
8. Якби я роздвоївся, то мені було б досить цікаво спілкуватися зі своїм двійником.
9. Я не здатний завдавати душевний біль найулюбленішим і рідним мені людям.
10. Я вважаю, що не гріх іноді пожаліти самого себе.
11. Скоївши якийсь промах, я часто не можу зрозуміти, як же мені могло прийти в голову, що із задуманого могло вийти щось хороше.
12. Найчастіше я схвалюю свої плани і вчинки.
13. У моїй особистості є, напевно, щось таке, що здатне викликати у інших гостру неприязнь.
14. Коли я намагаюся оцінити себе, насамперед я бачу свої недоліки.
15. У мене не виходить бути для коханої людини цікавим тривалий час.
16. Можна сказати, що я ціную себе досить високо.
17. Мій внутрішній голос рідко підказує мені те, з чим би я врешті не погодився.
18. Багато моїх знайомих не приймають мене так вже всерйоз.
19. Бувало, і не раз, що я сам гостро ненавидів себе.
20. Мені дуже заважає нестача енергії, волі і цілеспрямованості.
21. У моєму житті виникали такі обставини, коли я йшов на угоду з власною совістю.
22. Іноді я сам себе погано розумію.
23. Часом мені буває нестерпно боляче спілкуватися з самим собою.
24. Думаю, що без проблем зміг би знайти спільну мову з будь-якою розумною і знаючою людиною.
25. Якщо я і ставлюся до кого-небудь з докором, то передусім до самого себе.
26. Іноді я сумніваюся, чи можна любити мене по-справжньому.
27. Нерідко мої суперечки із собою обриваються думкою, що все одно вийде не так, як я вирішив.
28. Моє ставлення до самого себе можна назвати дружнім.
29. Навряд чи знайдуться люди, яким я не до душі.
30. Часто я не без глузування жартую над собою.
31. Якби моє друге «Я» існувало, то для мене це був би досить нудний партнер по спілкуванню.
32. Мені видається, що я достатньо склався як особистість, і тому не витрачаю багато сил на те, щоб у чомусь стати іншим.
33. В цілому мене влаштовує те, який я є.
34. На жаль, багато хто не поділяє моїх поглядів на життя.
35. Я цілком можу сказати, що поважаю сам себе.
36. Я думаю, що маю розумного і надійного радника у самому собі.
37. Сам у себе я досить часто викликаю почуття роздратування.
38. Я часто, але досить безуспішно намагаюся в собі щось змінити.
39. Я думаю, що моя особистість набагато цікавіша і багатша, ніж це може здатися на перший погляд.
40. Мої чесноти цілком переважають мої недоліки.
41. Я рідко залишаюся незрозумілим в найважливішому для мене.
42. Думаю, що інші в цілому оцінюють мене досить високо.
43. Те, що зі мною трапляється, – це справа моїх власних рук.
44. Якщо я сперечаюся із собою, то завжди впевнений, що знайду єдино правильне рішення.
45. Коли зі мною трапляються неприємності, як правило, я кажу: «Так тобі й треба».
46. Я не вважаю, що достатньо духовно цікавий для того, щоб бути привабливим для багатьох людей.
47. У мене нерідко виникає сумнів: а чи такий я насправді, яким собі уявляюся?

48. Я не здатний на зраду навіть в думках.
49. Найчастіше я думаю про себе з дружньою іронією.
50. Мені здається, що мало хто може подумати про мене погано.
51. Упевнений, що на мене можна покласти в найвідповідальніших справах.
52. Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.
53. Я ніколи не видаю вподобані мною чужі думки за свої.
54. Яким би я не здавався оточуючим, я то знаю, що в глибині душі я краще, ніж більшість інших.
55. Я хотів би залишатися таким, який я є.
56. Я завжди радий критиці на свою адресу, якщо вона обґрунтована і справедлива.
57. Мені здається, що якби таких людей, як я, було більше, то життя змінилося б на краще.
58. Моя думка має достатню вагу в очах оточуючих.
59. Щось заважає мені зрозуміти себе по-справжньому.
60. У мені є чимало такого, що навряд чи викликає симпатію.
61. У складних обставинах я зазвичай не чекаю, поки проблеми вирішаться самі собою.
62. Іноді я намагаюся видати себе не за того, хто я є.
63. Бути поблажливим до власних слабкостей – цілком природно.
64. Я переконався, що глибоке проникнення в себе – малоприємне і досить ризиковане заняття.
65. Я ніколи не драгуюся і не злюся без особливих на те причин.
66. У мене бувають такі моменти, коли я розумію, що мене є за що зневажати.
67. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що зі мною відбувається.
68. Саме багатство і глибина мого внутрішнього світу і визначають мою цінність як особистості.
69. Довгі суперечки з собою найчастіше залишають гіркий осад у моїй душі, чим приносять полегшення.
70. Думаю, що спілкування зі мною доставляє людям щире задоволення.
71. Якщо говорити відверто, іноді я буваю дуже неприємний.
72. Можна сказати, що я собі подобаюся.
73. Я людина надійна.
74. Здійснення моїх бажань мало залежить від везіння.
75. Моє внутрішнє «Я» завжди мені цікаве.
76. Мені дуже просто переконати себе не засмучуватися через дрібниці.
77. Близьким людям властиво мене недооцінювати.
78. У мене в житті нерідко бувають хвилини, коли я сам собі огидний.
79. Мені здається, що я все-таки не вмію злитися на себе по-справжньому.
80. Я переконався, що в серйозних справах на мене краще не розраховувати.
81. Часом мені здається, що я якийсь дивний.
82. Я не схильний пасувати перед труднощами.
83. Моє власне «Я» не представляється мені чимось гідним глибокої уваги.
84. Мені здається, що, глибоко обдумуючи свої внутрішні проблеми, я навчився набагато краще себе розуміти.
85. Сумніваюся, що викликаю симпатію у більшості оточуючих.
86. Мені траплялося робити такі вчинки, яким навряд чи можна знайти виправдання.
87. Десь у глибині душі я вважаю себе слабаком.
88. Якщо я щиро і звинувачую себе в чомусь, то, як правило, викривального запалу вистачає ненадовго.
89. Мій характер, яким би він не був, цілком мене влаштовує.
90. Я цілком уявляю собі, що мене чекає попереду.
91. Іноді мені буває важко знайти спільну мову зі своїм внутрішнім «Я».
92. Мої думки про себе здебільшого зводяться до звинувачень на власну адресу.

93. Я не хотів би сильно змінюватися навіть в кращу сторону, тому що кожна зміна – це втрата якоїсь дорогої частинки самого себе.
94. В результаті моїх дій занадто часто виходить зовсім не те, на що я розраховував.
95. Навряд чи в мені є щось, чого б я не знав.
96. Мені ще багато чого бракує, щоб з упевненістю сказати собі: «Так, я цілком дозрів як особистість».
97. У мені цілком мирно уживаються як мої переваги, так і мої недоліки.
98. Іноді я надаю «безкорисливу» допомога людям тільки для того, щоб краще виглядати у власних очах.
99. Мені занадто часто і безуспішно доводиться виправдовуватися перед самим собою.
100. Ті, хто мене не любить, просто не знають, яка я людина.
101. Переконати себе в чомусь не є для мене складним.
102. Я не відчуваю нестачі в близьких і розуміючих мене людях.
103. Мені здається, що мало хто поважає мене по-справжньому.
104. Якщо не розмінюватися на дрібниці, то в цілому мене не має в чому дорікнути.
105. Я сам створив себе таким, який я є.
106. Думка інших про мене цілком збігається з моєю власною.
107. Мені б дуже хотілося багато в чому себе переробити.
108. До мене ставляться так, як я того заслуговую.
109. Думаю, що моя доля складеться все одно не так, як би мені хотілося тепер.
110. Упевнений, що в житті я на своєму місці.

Обробка результатів та інтерпретація

При обробці використовується спеціальний "ключ", за допомогою якого отримують так звані "сирі" бали.

Збіг відповіді опитуваного з "ключем" оцінюється в 1 бал. Спочатку підраховуються збіги відповідей за ознакою "згоден", потім – за ознакою "не згоден". Отримані результати підсумовуються. Потім сума "сирих" балів по кожній із шкал за допомогою спеціальної таблиці переводиться в стени. Стени служать підставою для інтерпретації.

Ключ:

Шкала	Згоден	Не згоден
1. Закритість	1,3,9,48,53,56,65	21,62,86,98
2. Самовпевненість	7,24,30,35,36,51,52,58,61,73,82	20,80,103
3. Самокерівництво	43,44,45,74,76,84,90,105,106,108,110	109
4. Віддзеркалене самоставлення	2,5,29,41,42,50,102	13,18,34,85
5. Самоцінність	8,16,39,54,57,68,70,75,100	15,26,31,46,83
6. Самоприйняття	10,12,17,28,40,49,63,72,77,79,88,97	–
7. Прихильність до себе	6,32,33,55,89,93,95,101,104	96,107
8. Внутрішня конфліктність	4,11,22,23,27,38,47,59,64,67,69,81,91,94,99	–
9. Самозвинувачення	14,19,25,37,60,66,71,78,87,92	–

Таблиця переведення "сирих" балів у стени

Шкала	Стен									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Замкнутість	0	0	1	2-3	4-5	6-7	8	9	10	11
2. Самовпевненість	0-1	2	3-4	5-6	7-8	9	10-11	12	13	14
3. Самокерівництво	0-1	2	3	4-5	6	7	8	9-10	11	12
4. Віддзеркалене самоствалення	0	1	2	3-4	5	6-7	8	9	10	11
5. Самоцінність	0-1	2	3	4-5	6-7	8	9-10	11	12	13-14
6. Самоприйняття	0-1	2	3-4	5	6-7	8	9	10	11	12
7. Прихильність до себе	0	1	2	3	4-5	6	7-8	9	10	11
8. Внутрішня конфліктність	0	1	2	3-4	5-7	8-10	11-12	13	14	15
9. Самозвинувачення	0	1	2	3-4	5	6-7	8	9	10	10

Для перекладу "сирого" балу в стандартне значення (стен) необхідно знайти в першому стовпці потрібну шкалу і рухатися по рядку до перетину зі стовпцем, в якому знаходиться індивідуальний "сирий" бал або інтервал індивідуальних "сирих" балів. У верхньому рядку знайденого стовпця вказаний відповідний стен. Наприклад, якщо "сирий" бал за шкалою "Самоприйняття" дорівнює 7, то в рядку 6 знаходимо інтервал 6–7. У верхньому рядку даної колонки вказано значення стена – 5.

Самоствалення розглядається як уявлення особистості про сенс власного "Я". Самоствалення значною мірою визначається переживанням власної цінності, зреалізованим в досить широкому діапазоні почуттів: від самоповаги до самоприниження.

Інтерпретація показників здійснюється в залежності від їх вираженості. При цьому значення 1–3 стена умовно вважаються низькими, 4–7 – середніми, 8–19 – високими. Нижче наводиться коротка інтерпретація кожної з шкал.

1. Шкала "Закритість" визначає переважання однієї з двох тенденцій: або конформності, вираженої мотивації соціального схвалення, або критичності, глибоке усвідомлення себе, внутрішньої чесності та відкритості.

Високі значення (8–10 стени) відображають виражену захисну поведінку особистості, бажання відповідати загальноприйнятим нормам поведінки та взаємовідносин з оточуючими людьми. Людина схильна уникати відкритих відносин із самою собою; причиною може бути або недостатність навичок рефлексії, поверхнєве бачення себе, або усвідомлене небажання розкривати себе, визнавати існування особистих проблем.

Середні значення (4–7 стени) означають вибіркє ставлення людини до себе; подолання деяких психологічних захистів при актуалізації інших, особливо в критичних ситуаціях.

Низькі значення (1–3 стени) вказують на внутрішню чесність, на відкритість відносин людини з самою собою, на досить розвинену рефлексію та

глибоке розуміння себе. Людина критична по відношенню до себе. У взаєминах з людьми домінує орієнтація на власне бачення ситуації, що відбувається.

2. Шкала "Самовпевненість" виявляє самоповагу, ставлення до себе як до впевненої, самостійної, вольової і надійної людини, яка знає, що їй є за що себе поважати.

Високі значення (8–10 стенів) характеризують виражену самовпевненість, відчуття сили власного "Я", високу сміливість у спілкуванні. Домінує мотив успіху. Людина поважає себе, задоволена собою, своїми починаннями і досягненнями, відчуває свою компетентність і здатність вирішувати багато життєвих питань. Перешкоди на шляху до досягнення мети сприймаються як здоланні. Проблеми зачіпають неглибоко, переживаються недовго.

Середні значення (4–7 стенів) властиві тим, хто в звичних для себе ситуаціях зберігає працездатність, впевненість у собі, орієнтацію на успіх починань. При несподіваній появі труднощів упевненість у собі знижується, нарастають тривога, неспокій.

Низькі значення (1–3 стени) відображають неповагу до себе, пов'язану з невпевненістю у своїх можливостях, з сумнівом у своїх здібностях. Людина не довіряє своїм рішенням, часто сумнівається у здатності долати труднощі і перешкоди, досягати намічених цілей. Можливі уникнення контактів з людьми, глибоке занурення у власні проблеми, внутрішня напруженість.

3. Шкала "Самокерівництво" відображає уявлення особистості про основне джерело власної активності, результатів і досягнень, про джерело розвитку власної особистості, підкреслює домінування або власного "Я", або зовнішніх обставин.

Високі значення (8–10 стенів) характерні для тих, хто основним джерелом розвитку своєї особистості, регулятором досягнень та успіхів вважає себе. Людина переживає власне "Я" як внутрішній стрижень, який координує та спрямовує всю активність, організує поведінку і відносини з людьми, що робить її здатною прогнозувати свої дії і наслідки контактів з оточуючими. Вона відчуває себе здатною чинити опір зовнішнім впливам, опиратися долі і стихії подій. Людині властивий контроль над емоційними реакціями і переживаннями щодо себе.

Середні значення (4–7 стенів) розкривають особливості ставлення до свого "Я" залежно від ступеня адаптованості в ситуації. В звичних для себе умовах існування, в яких всі можливі зміни знайомі і добре прогнозовані, людина може проявляти виражену здатність до особистого контролю. У нових для себе ситуаціях регуляційні можливості "Я" слабшають, посилюється схильність до підпорядкування впливам середовища.

Низькі значення (1–3 стени) описують віру суб'єкта в підвладність свого "Я" зовнішнім обставинам і подіям. Механізми саморегуляції ослаблені. Вольовий контроль недостатній для подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод на шляху до досягнення мети. Основним джерелом того, що відбувається з людиною визнаються зовнішні обставини. Причини, які полягають в собі, або заперечуються, або, що зустрічається досить часто,

витісняються в підсвідомість. Переживання щодо власного "Я" супроводжуються внутрішньою напругою.

4. Шкала "Відзеркалене самоствавлення" характеризує уявлення суб'єкта про здатність викликати в інших людей повагу, симпатію. При інтерпретації необхідно враховувати, що шкала не відображає істинного змісту взаємодії між людьми, це лише суб'єктивне сприйняття сформованих відносин.

Високі значення (8–10 стенів) відповідають людині, яка сприймає себе прийнятою оточуючими людьми. Вона відчуває, що її люблять інші, цінують за особистісні та духовні якості, за здійснені вчинки і дії, за прихильність до групових норм і правил. Вона відчуває в собі товариську, емоційну відкритість для взаємодії з оточуючими, легкість встановлення ділових і особистих контактів.

Середні значення (4–7 стенів) означають вибіркоче сприйняття людиною ставлення оточуючих до себе. З її точки зору, позитивне ставлення оточуючих поширюється лише на певні якості, на певні вчинки; інші особистісні прояви здатні викликати у них роздратування і неприйняття.

Низькі значення (1–3 стени) вказують на те, що людина ставиться до себе як до нездатної викликати повагу у оточуючих, як до такої, що викликає в інших людей осуд. Схвалення, підтримка від інших не очікується.

5. Шкала "Самоцінність" передає відчуття цінності власної особи і ймовірну цінність власного "Я" для інших.

Високі значення (8–10 стенів) відповідають людині, що високо оцінює свій духовний потенціал, багатство свого внутрішнього світу, що схильна сприймати себе як індивідуальність і високо цінувати власну неповторність. Впевненість у собі допомагає протистояти впливам середовища, раціонально сприймати критику на свою адресу.

Середні значення (4–7 стенів) відображають вибіркоче ставлення до себе. Людина схильна високо оцінювати ряд своїх якостей, визнавати їх унікальність. Інші ж якості явно недооцінюються, тому зауваження оточуючих можуть викликати відчуття малоцінності, особистої неспроможності.

Низькі значення (1–3 стени) говорять про глибокі сумніви людини в унікальності своєї особистості, недооцінку свого духовного "Я". Невпевненість у собі послаблює опір впливам середовища. Підвищена чутливість до зауважень і критики оточуючих на свою адресу робить людину образливою і вразливою, схильною не довіряти власній індивідуальності.

6. Шкала "Самоприйняття" дозволяє судити про вираженість почуття симпатії до себе, згоди зі своїми внутрішніми спонуканнями, прийняття себе таким, який є, незважаючи на недоліки і слабкості.

Високі значення (8–10 стенів) характеризують схильність сприймати всі сторони свого "Я", приймати себе у всій повноті поведінкових проявів. Загальний фон сприйняття себе позитивний. Людина часто відчуває симпатію до себе, до всіх якостей своєї особистості. Свої недоліки вважає продовженням достоїнств. Невдачі, конфліктні ситуації не дають підстави для того, щоб вважати себе поганою людиною.

Середні значення (4–7 стенів) відображають вибірковість ставлення до себе. Людина схильна приймати не всі свої достоїнства і критикувати не всі свої недоліки.

Низькі значення (1–3 стени) вказують на загальний негативний фон сприйняття себе, на схильність сприймати себе надто критично. Симпатія до себе недостатньо виражена, проявляється епізодично. Негативна оцінка себе існує в різних формах: від опису себе в комічному світлі до самознищення.

7. Шкала "Прихильність до себе" виявляє ступінь бажання змінюватися по відношенню до наявного стану.

Високі значення (8–10 стенів) відображають високу ригідність "Я"-концепції, прагнення зберегти в незмінному вигляді свої якості, вимоги до себе, а головне – бачення й оцінку себе. Відчуття самодостатності і досягнення ідеалу заважає реалізації можливості саморозвитку і самовдосконалення. На заваді для саморозкриття може бути також високий рівень особистісної тривожності, схильність сприймати навколишній світ як такий, що загрожує самооцінці.

Середні значення (4–7 стенів) вказують на вибірковість ставлення до своїх особистісних властивостей, на прагнення до зміни лише деяких своїх якостей при збереженні інших.

Низькі значення (1–3 стени) фіксують високу готовність до зміни "Я"-концепції, відкритість новому досвіду пізнання себе, пошуки відповідності реального і ідеального "Я". Бажання розвивати і вдосконалювати власне "Я" яскраво виражено, джерелом чого може бути, незадоволеність собою. Легкість зміни уявлень про себе.

8. Шкала "Внутрішня конфліктність" визначає наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, вираженість тенденцій до самокопання і рефлексії.

Високі значення (8–10 стенів) відповідають людині, у якої переважає негативний фон ставлення до себе. Вона перебуває в стані постійного контролю свого "Я", прагне до глибокої оцінки всього, що відбувається в його внутрішньому світі. Розвинена рефлексія переходить в самокопання, що приводить до знаходження засуджуваних у собі якостей і властивостей. Відрізняється високими вимогами до себе, що нерідко призводить до конфлікту між "Я" реальним і "Я" ідеальним, між рівнем домагань і фактичними досягненнями, до визнання своєї малоцінності. Істинним джерелом своїх досягнень і невдач вважає перевагу себе.

Середні значення (4–7 стенів) характерні для людини, у якої відношення до себе, установка бачити себе залежить від ступеня адаптованості в ситуації. В звичних для себе умовах, особливості яких добре знайомі і прогнозовані, спостерігається позитивний фон ставлення до себе, визнання своїх достоїнств і висока оцінка своїх досягнень. Несподівані труднощі, що викликають додаткові перешкоди можуть сприяти посиленню недооцінки власних успіхів.

Низькі значення (1–3 стени) найбільш часто зустрічаються у тих, хто загалом позитивно ставиться до себе, відчуває баланс між власними можливостями та вимогами навколишньої реальності, між домаганнями і

досягненнями, задоволений життєвою ситуацією, що склалася, і собою. При цьому можливі заперечення своїх проблем і поверхневе сприйняття себе.

9. Шкала "Самозвинувачення" характеризує вираженість негативних емоцій на адресу свого "Я".

Високі значення (8-10 стенив) можна спостерігати у тих, хто бачить в собі перш за все недоліки, хто готовий поставити собі в провину всі свої промахи і невдачі. Проблемні ситуації, конфлікти у сфері спілкування актуалізують сформовані психологічні захисти, серед яких домінують реакції захисту власного "Я" у вигляді осуду себе, або притягнення пом'якшуючих обставин. Установка на самозвинувачення супроводжується розвитком внутрішньої напруги, відчуттям неможливості задоволення основних потреб.

Середні значення (4-7 стенив) вказують на вибіркоче ставлення до себе. Звинувачення себе за ті чи інші вчинки і дії поєднується з виразом гніву, досади на адресу оточуючих.

Низькі значення (1-3 стени) виявляють тенденцію до заперечення власної провини в конфліктних ситуаціях. Захист власного "Я" здійснюється шляхом звинувачення переважно інших, перенесенням відповідальності на оточуючих за усунення бар'єрів на шляху до досягнення мети. Відчуття задоволення собою поєднується з осудом інших, пошуками в них джерел усіх неприємностей і бід.

2.1.3. Методична розробка «Етнічна аффіліація» (Г. Солдатова, С. Рижова).

Мета розробки – дослідження етнічних аффіліативних тенденцій. В якості емпіричних підстав вивчення вираженості мотиву етнічної аффіліації використовувалися три критерії, виділені Г. Тріандіс як основа аллоцентричного типу особистості. Серед них підпорядкування індивідуальних цілей груповим, виражена ідентифікація зі своєю етнічною групою, сприйняття себе як частини групи, а групи як продовження самого себе. Аллоцентризм – ідеоцентризм розглядаються Г. Тріандіс і його колегами як виміри соціокультурної розмірності «колективізм – індивідуалізм» на особистісному рівні.

У відповідності з перерахованими критеріями авторами були відібрані 9 пар ціннісних суджень за принципом протиставлення орієнтації на групу і орієнтації на особистість.

Бланк опитувальника.

Інструкція. Нижче наводиться ряд висловлювань. Нас цікавить Ваша думка щодо цих суджень. Вкажіть, будь ласка, згодні Ви з ними чи ні.

	Згоден	Не згоден	Не знаю
1. Треба прагнути підтримувати звичаї, традиції і спосіб життя свого народу			
2. У своїх вчинках слід керуватися скоріше особистими інтересами, ніж будь-якими іншими, в тому числі і національними			

3. Взаєморозуміння в сім'ї абсолютно не залежить від того, до якої національності належать члени цієї родини			
4. Кожна людина несе в собі частку провини за помилки, здійснені її народом			
5. Сучасній людині її національність повинна бути байдужа			
6. У житті необхідно дотримуватися норм і правил, вироблених в культурі свого народу			
7. Народом, які сповідують одну і ту ж релігію, легше зрозуміти один одного			
8. У житті необхідно жити своїм розумом без опори на норми і правила поведінки, прийняті у того чи іншого народу			
9. Інтереси народу повинні бути важливіші, ніж проблеми і інтереси окремої особистості			
10. Взаєморозуміння між народами не залежить від того, яку релігію вони сповідують			
11. Якщо в родині з'являється людина іншої національності, то це швидше за все ускладнить взаєморозуміння			
12. Людині необхідно відчувати себе частиною якогось народу			
13. Ніколи не можна сказати, що окрема людина несе в собі характерні риси свого народу			
14. Сучасній людині не обов'язково відчувати себе частиною якогось народу			
15. Людина завжди повинна пам'ятати про свою національність			
16. Окрема людина не може відповідати за справи свого народу			
17. Народні звичаї та традиційний спосіб життя застаріли і не потрібні сучасній людині			
18. За національністю людини завжди можна побачити її народ			

Індикатори, що відображають високу потребу в етнічній приналежності («етноаффіліативні тенденції»): 1, 4, 6, 7, 9, 11, 12, 15, 18.

Індикатори, що відображають низьку потребу в етнічній приналежності («антиетноаффіліативні тенденції»): 2, 3, 5, 8, 10, 13, 14, 16, 17.

2.1.4. Методика вимірювання етноцентризму

Методика розроблена М. Г. Стадніковим, який спирався на визначення Д. Мацумото: «Етноцентризм – тенденція оцінювати світ за допомогою власних культурних фільтрів». При створенні методики автор використав ідеї Т. Адорно, теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела і теорію соціальної категоризації Д. Тернера. На основі аналізу наукових, літературних і газетних текстів та інтерв'ю з представниками різних національностей їм був розроблений інструментарій, який визначає рівень етноцентризму особистості. Методика складається з двох опитувальників. Ми наводимо текст методики, спрямованої на виявлення ступеня етноцентризму українців. Текст може бути переформульований таким чином, щоб визначити ступінь етноцентризму представників інших народів.

Бланк опитувальника № 1

Інструкція. Виберіть, будь ласка, із запропонованих суджень те, з яким ви згодні. Постарайтеся визначити ступінь своєї згоди з цим судженням відповідно до запропонованої шкали: «повністю згоден», «згоден», «важко сказати», «не згоден», «абсолютно не згоден».

№	Судження	Варіанти відповідей				
		Повністю згоден	Згоден	Важко сказати	Не згоден	Абсолютно не згоден
1	2	3	4	5	6	7
1	Варто підвищити солідарність і почуття національного самозбереження українського народу					
2	Мета будь-якого громадянина нашої країни в першу чергу – порятунком і зміцнення єдності Вітчизни, а пріоритет – відродження культури і гідності українського народу					
3	Український народ для інших народів України – природний центр тяжіння					
4	Державне майбутнє України залежить від відновлення українським народом своїх матеріальних і духовних сил, своєї національної єдності					
5	На сепаратизм регіонів існує лише одна дійсно серйозна відповідь – зміцнення єдності і сили українського народу					
6	Ні в кого немає права, залишаючись громадянином України, розглядати її як чужу країну перебування					
7	Українська культура представляє історичну основу, багатство культури нашої країни					
8	Сьогодні принижується роль української культури в історичному духовному процесі, спотворюються її високі					

	гуманістичні принципи					
9	Сьогодні не тільки пропагується ідея духовного виродження української нації, а й посилюються спроби створити для цього сприятливі умови					
10	Сьогодні широко практикується просування через кіно, телебачення і друковані засоби антиукраїнських ідей, що ганьблять нашу історію і культуру, відкрито принижується гідність української нації, осміюється українська історія і наш народ					
11	Сьогодні триває знищення українських архітектурних пам'яток. Реставрація пам'яток української архітектури ведеться вкрай повільно і дуже часто зі свідомим спотворенням їхнього початкового вигляду					
12	Необхідно поставити питання про більш активний захист української національної культури, правильне висвітлення її історії у пресі, кіно і на телебаченні, розкриття її прогресивного характеру, історичної ролі у створенні, зміцненні і розвитку української держави					
13	Сьогодні необхідні зусилля, спрямовані на захист і подальший розвиток великого духовного багатства українського народу, що є великим завоюванням всього людства					
14	Зростання національної самосвідомості будь-якого народу розглядалося як явище позитивне і прогресивне. Аналогічні процеси в національній самосвідомості українців однозначно розцінюються як явище різко негативне					
15	Я вважаю, що українська людина – це найрозвиненіша і найрозумніша людина взагалі					
16	Я вважаю, що українська людина – це та людина, яка народилася в Україні, там прожила все життя і померла там. Вона відрізняється від інших тим, що для неї не потрібно чужої землі					
17	Мені здається, що українська людина – це людина, яка народилася в Україні і у неї дуже відкрита душа					
18	Я думаю, що українська людина – це людина, яка живе в Україні і мислить як українець					
19	Головна особливість української людини – це її сильний дух і широка душа					
20	Українська людина – це найкраща людина: добра, розумна, сильна, вона все робить добре, за це її поважають всі країни, це найхоробріша людина					

Показник етноцентризму підраховується наступним чином: повністю згоден – 5 балів; згоден – 4 бали; важко сказати – 3 бали; не згоден – 2 бали; абсолютно не згоден – 1 бал.

Бланк опитувальника № 2

Інструкція. Виберіть, будь ласка, із запропонованих суджень те, з яким ви згодні. Постарайтеся визначити ступінь своєї згоди з ним відповідно до запропонованої шкали: «повністю згоден», «згоден», «важко сказати», «не згоден», «абсолютно не згоден».

№	Судження	Варіанти відповідей				
		Повністю згоден	Згоден	Важко сказати	Не згоден	Абсолютно не згоден
1	2	3	4	5	6	7
1	Більшість національних культур світу більш відсталі у порівнянні з українською культурою					
2	Для решти національних культур України українська культура повинна бути зразком для наслідування					
3	Люди, що належать до інших національних культур, поведуться дивно, коли приїжджають до України					
4	Спосіб життя, властивий для інших національних культур, також має право на існування, як і спосіб життя людей, що належать до української культури					
5	Інші національні культури світу повинні прагнути досягти рівня української культури					
6	Мені байдужі цінності та звичаї інших національних культур світу					
7	Інші національні культури повинні ставитися з повагою до української культури					
8	Я можу дружити з людьми будь-яких національних культур					
9	В українській культурі практично найправильніший спосіб життя					
10	Я дуже цікавлюся цінностями і звичаями інших національних культур					
11	Я орієнтуюся на цінності української культури, коли суджу про людей з інших національних культур					
12	Я розглядаю людей української культури як високодуховних					
13	Я волію не мати справи з людьми з інших національних культур					
14	Більшість людей в українській культурі не знають, що для них добре					
15	Я не довіряю людям з інших національних культур					
16	Я не люблю спілкуватися з людьми з інших національних культур					
17	Я не особливо поважаю цінності та звичаї інших національних культур					

Підрахунок балів за опитувальником № 2 проводиться так само, як і за опитувальником № 1. Слід мати на увазі, що питання 8 і 10 тут мають зворотні значення, отже, відповідь «повністю згоден» оцінюється в 1 бал, а відповідь «абсолютно не згоден» – в 5 балів.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ ЕТНОСУ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Конструктивні функції етнокультури вважаються такими, що формують особистість, тому завданням дослідження є дослідити чинники впливу культури етносу на формування саме гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства, розглянути формування особистості через призму культурного середовища.

Актуальним в дослідженні є, насамперед, розкриття закономірностей та чинників формування гендерних уявлень та вивчення чинників впливу на формування даних уявлень в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій. Гендерні уявлення особистості є невід'ємною частиною її життя – як соціальної, так і духовної його сторони. Так, сформована, інтегрована (тобто така, що здатна об'єднувати усвідомлювати особистісні гендерні якості) особистість стає елементом усіх міжлюдських взаємин в яких вона і проявляє вміння усвідомлювати себе та вміння інтегруватися з зовнішнім середовищем, досягаючи єдності.

Методи дослідження. Аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, анкетування, опитування, проєктивні методики, арт-терапевтичні методики.

Вибір та обґрунтування методик дослідження.

Об'єктом нашого аналізу стали методи, які дають можливість дослідити такі елементи статевої ідентифікації, як система гендерних уявлень, що виявляється у відмінностях сприймання та уявлення ролі чоловіка та жінки між чоловіками і жінками, тобто сформовані гендерні уявлення особистості відносно конкретної статі та можливості виявлення чинників впливу культури етносу на формування цих уявлень. Зрозуміло, що дослідження цих структур може викликати багато труднощів, і тому ці методи повинні бути відносно простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати респондента.

Гендерні характеристики особистості в психології вивчаються за допомогою низки методів, серед яких ми виділили найбільш доцільні для вивчення чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень.

Насамперед варто звернути увагу на такі **елементи гендерної ідентифікації** особистості, як-от:

- система гендерних оцінок і переваг;
- гендерні стереотипи й уявлення та їх особливості.

Дослідження специфіки розвитку цих елементів у досліджуваних пов'язано з певними труднощами, і тому діагностичні методики мають бути відносно **простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати опитуваних**. Саме тому під час розв'язання окреслених завдань доцільно використовувати такі **діагностичні методи і методики**:

- 1) рольові ігри та вправи;
- 2) анкетування та опитування: методика «Семантичний диференціал»; методика «Вільні асоціації»; методика «Хто Я?»; методика «Сходінки»; методика „Маскулінності-фемінності” С. Бем; шкала „маскулінність-фемінність” із Фрайбурзького особистісного запитальника; методика „Жіночність”;
- 3) проєктивні методики: методика «Намалюй людину»
- 4) арт-терапевтичні методики: методика «Творча сила жінки та давній оберіг лялька-мотанка»; методика «Цілісність особистості: згода Чоловічого й Жіночого начала»; методика «Автопортрет в натуральну величину»;
- 5) метафоричні асоціативні зображення: «Персона»; «Вона»; «Хранительниці Саду»; «Проективні казкові карти».

В основі характеристики й аналізування якісного змісту статеворольової ідентифікації мають лежати такі **критерії**: маскулінність; фемінність; андрогінність.

3.1. Рольові ігри та вправи для дітей (авторські, Савіна М.І.)

Спостереження за поведінкою дітей під час проведення рольових вправ і гри дає змогу близьким дорослим, педагогам виявити їхнє ставлення дітей до себе. Завдяки подібним вправам дорослі можуть спостерігати і корегувати прояви статеворольової ідентифікації дитини. Водночас діти матимуть змогу швидше усвідомити, що жіночий компонент в особистості чоловіка є джерелом ірраціональних почуттів — він наділяє чоловіка чуйністю й сердечністю. Натомість чоловічий компонент у структурі особистості жінки забезпечує їй високий рівень інтелекту і свободу від стереотипів.

Вправа 1

Дитині пропонують описати себе, тобто відповісти на запитання «Яка(ий) я?». Під час відповіді слід враховувати опис дитиною частин свого тіла, елементів зовнішності, одягу. Виконання вправи дає змогу дитині ліпше усвідомлювати власний Я-образ, а дорослим — побачити, наскільки дитина адекватно себе сприймає.

Вправа 2

Дитині пропонують описати слова «дорослий», «батько», «мати», «чоловік», «жінка». Слова для опису можна давати як по одному, так і всі одразу, залежно від цілей та очікуваних результатів вправи. Описуючи запропоновані слова, дитина надає їм певного змісту і починає ліпше усвідомлювати їхнє значення.

Гра

Рольову гру можна проводити як із кожною дитиною окремо, пропонуючи їй виконати певну роль, так і з групою дітей. Під час групової роботи кожній дитині пропонують виконати певну роль: тата, мами, сестри, брата або лише ролі дівчаток і хлопчиків. Під час виконання вправи практичний психолог спостерігає за поведінкою дитини чи дітей і фіксує характерні риси тієї чи тієї ролі, які дитина проявляє, виконуючи її.

3.2. Анкетування та опитування

3.2.1. Методика „Семантичний диференціал” (модифікована, Савіна М.І.)

В основу характеристики і аналізу якісного змісту статевої ролі ідентифікації слід покласти три критерії: маскуліність, фемінність, андрогінність. Відштовхуючись від положення про те, що індивідуальна статева ролі ідентифікація особистості проявляється у приписуванні собі (своїй статі) тих чи інших якостей, які є статево нейтральними, нами було модифіковано методику "Семантичний диференціал". Суть методики полягає в тому, що опитуваним у формі бланку пропонували відповісти на запитання і оцінити по семибальній шкалі від -3 до +3, кому, хлопчикам-чоловікам чи дівчаткам-жінкам, властивіша та чи інша якість. За допомогою експертів (ними були 10 вчителів молодшої школи) було обрано 40 пар понять.

Нижче пропонуємо зразок тесту, який при необхідності, може видозмінювати свою змістовну наповненість в залежності від завдання та мети дослідження. Значимо – кількість шкал не є обмеженою.

Інструкція 1. Статя ____ Вік ____

Оцінити поняття "чоловік-хлопець" за нижче перерахованими шкалами (поняттями-антонімами) від -3 до +3, тобто наскільки пов'язане це поняття з визначенням наведеним чи зліва чи справа. Ліва сторона шкал оцінюється від -3 до 0, права від 0 до +3.

0 – невизначена відповідь;

1 – скоріше так;

2 – пов'язане;

3 – дуже пов'язане.

Чоловік, хлопець	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	Чоловік, хлопець
1. сильний								слабкий
2. розсудливий								наївний
3. добрий								егоїстичний
4. охайний								неохайний
5. чесний								нечесний
6. поступливий								впертий
7. дратівливий								стриманий
8. веселий								сумний
9. хороший організатор								Поганий організатор
10. оптиміст								песиміст

Інструкція 2. Статя ____ Вік ____

Оцінити поняття "жінка-дівчина" за нижче перерахованими шкалами (поняттями-антонімами) від -3 до +3, тобто наскільки пов'язане це поняття з визначенням наведеним чи зліва чи справа. Ліва сторона шкал оцінюється від -3 до 0, права від 0 до +3.

0 – невизначена відповідь;

1 – скоріше так;

2 – пов'язане;

3 – дуже пов'язане.

Жінка, дівчина	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	Жінка, дівчина
1. ніжна								груба
2. гарна								негарна
3. любляча								нелюбляча
4. охайна								неохайна
5. чесна								нечесна
6. покірна								горда
7. ненаситна								задоволена
8. радісна								страждаюча
9. господиня								не господиня
10. домогосподарка								ділова

Інтерпретація

Результати дослідження піддаються кількісному аналізу і, на основі приписування дитиною певної кількості понять представникам своєї і протилежної статі, робиться висновок про якісний зміст статевої ролі ідентифікації дітей: фемінний, маскулінний, андрогінний.

3.2.2. Метод «Вільні асоціації» (модифікована, Савіна М.І.)

Асоціативний експеримент в психології, як відомо, використовують з різною метою і відповідно в різних варіантах проведення. Оскільки нас цікавлять уявлення особистості про себе як носія певної статевої ролі, в набір слів-стимулів, що задаються дитині дослідником, були внесені поряд з іншими словами такі: хлопчик, дівчинка, чоловік, жінка, мати, батько. Використовується вільний асоціативний експеримент з чисельними асоціаціями, тобто опитуваний може без будь-яких граматичних і кількісних обмежень видавати реакції на слово-стимул.

Обладнання: аркуш із нумерацією від одного до двадцяти (для заповнення практичним психологом).

Інструкція: «Зараз вам буде прочитано низку слів, на які ви маєте дати відповідь у вигляді асоціації на це слово, тобто з чим, як вам здається, це слово пов'язане та уподібнюється. Наприклад, яблуко – червоне, кругле, смачне».

Список асоціацій може варіювати як у змістовному плані так і в кількісному. Ми пропонуємо зразок списку слів-стимулів: батько, я, держава, юнак, мати, Вітчизна, дім, Україна, чоловік, країна, українець, хлопчик, дівчина, українка, жінка, мій, моя, земля, дівчинка, ти.

Бланк відповідей

Стать _____ Вік _____

1.	11.
2.	12.
3.	13.
4.	14.
5.	15.
6.	16.
7.	17.
8.	18.
9.	19.
10.	20.

Інтерпретація. Асоціативний експеримент проводиться на великій кількості досліджуваних, і на основі поданих ними асоціацій можна побудувати таблицю частотного розподілення слів-реакцій на кожне слово-стимул.

3.2.3. Методика “Хто Я?” (модифікована, Савіна М.І.)

Методика “Хто Я?” М. Куна та Т. Макпартленда здебільшого використовують в групах під час соціально-психологічного тренінгу. В основі цієї методики лежить принцип самоусвідомлення себе, усвідомлення бачення себе оточуючими. Досліджуваним пропонується на аркуші паперу написати у правому верхньому куті те із своїх імен, до якого вони найбільше звикли.

Обладнання:

- аркуші з нумерацією від одного до десяти (двадцяти);
- ручки.

Дитячий варіант. Інструкція. Опитуваним пропонується: а) дати відповідь на запитання: “Хто я такий(а)?”, при цьому це треба зробити швидко, записуючи свої відповіді точно в такій формі, як вони зразу приходять на думку; б) дати відповідь на це запитання так, як, на їхню думку, про них сказали б батьки. Відповідей в кожній серії повинно бути не більше 10.

Дорослий варіант. Інструкція. Опитуваним пропонується дати відповідь на запитання: “Хто я такий(а)?”, при цьому це треба зробити швидко, записуючи свої відповіді точно в такій формі, як вони зразу приходять на думку. Відповідей повинно бути не більше 20.

Інтерпретація

При аналізі відповідей враховується суб’єктивність чи об’єктивність відповідей, тобто чи відноситься відповідь до суб’єктивних чи до об’єктивних характеристик дитини. Далі порівнюються серії відповідей, і робиться висновок щодо визначення Я-концепції дитини (дорослого), фіксуючи особливо ті характеристики, які стосуються статево-рольового самоусвідомлення.

Для обробки використовується контент-аналіз:

1. **Соціальна ідентичність:** сімейні і міжособистісні ролі (по типу: я – мати, дружина, син, чоловік, подруга і т.д.); професійні ролі (я – майбутній психолог, студент, підприємець, дослідник); інші соціальні ролі, які стосуються сфери дозвілля (я – колекціонер, спортсмен, читач, глядач).
2. **Особистісна ідентичність:** фемінні характеристики (я – турботлива, чутлива, залежна, лагідна, мрійлива); маскулінні характеристики (я – сильний, сміливий, цілеспрямований, самостійний, незалежний, агресивний); нейтральні характеристики (я – веселий, красивий, добрий, відданий, охайний, працьовитий, лінивий).

Звертається увага на те, чи була наявною у самоописі характеристика, що визначає стать (я – “чоловік/жінка, юнак/дівчина), та визначається порядок її згадування (перші три місця свідчать про значущість цієї характеристики у структурі Я-концепції особистості – за перше місце нараховується 3 бали, друге – 2, третє і далі – по 1. Підрахувати кількість характеристик в кожній з виділених категорій та занести до таблиці.

Велика кількість гендерно-окремлених самовизначень вказує на те, що гендерна ідентичність займає провідне місце у структурі Я-концепції

особистості. Якщо в числі перших трьох відповідей є самоопис, який позначає стать, а сімейні ролі та фемінні характеристики у жінок домінують над професійними й маскулініними (у чоловіків навпаки), можемо говорити про статевотипізовану Я-концепцію (самовизначення та поведінка співпадають з тими, які вважаються в суспільстві гендерно-відповідними).

Нестатевотипізована Я-концепція: стать не згадується взагалі або згадується в кінці списку, “інші соціальні ролі” та “нейтральні характеристики” мають більше згадувань, ніж інші категорії.

Самооцінка, згідно методики М. Куна та Т. Макпартленда “Хто я?”, вважається адекватною, коли співвідношення позитивних та негативних якостей складає приблизно сімдесят відсотків до тридцяти. Завищеною вважається самооцінка, коли кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає приблизно дев’яносто відсотків, людина відмічає, що в неї немає недоліків або число їх складає приблизно п’ятнадцять відсотків. Самооцінка є нестійкою, якщо кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає приблизно п’ятдесят відсотків.

3.2.4. Методика “Сходинок” (модифікована, Савіна М.І.)

Методику «Сходинок» науковець Софія Якобсон запропонувала як модифікований варіант методики «Самооцінка» Дембо-Рубінштейн. Матеріалом методики є малюнок східців, в яких п’ять сходинок. Дослідник пояснює, що на верхній сходинці розміститься: статева приналежність (роль), яка найбільше подобається, а на найнижчій – найменше.

Обладнання:

- малюнки із зображеннями п’яти сходинок та переліком із п’яти понять: «чоловік»; «жінка»; «дівчина»; «хлопець»; «я»;
- ручки.

Інструкція: „На пропонованому вам аркуші паперу намальовано п’ять сходинок. Поряд із сходинокми написані слова – чоловік, жінка, дівчина, хлопець, я. Розташуйте ці слова по східцях так, щоб на верхній сходинці було слово, яке найбільше вам подобається, а на нижній – яке найменше вам подобається”.

Інтерпретація. На основі цієї методики можна отримати кількісні показники. Якщо номер сходинки, починаючи з верхньої, розглядати як відповідну кількість балів, то можна розрахувати для кожного образу ту сходинку, на яку діти будуть його найчастіше ставити. Цей показник буде дорівнювати середньому арифметичному від номерів сходинок, наданих кожним опитуваним. Сукупність цих показників для всіх заданих образів є досить зручною моделлю існуючої у досліджуваних даного віку статевих оцінок і переваг.

3.2.5. Методика „Маскуліності-фемінності” С. Бем

Порівняння показників одного і того ж індивідуума за шкалами М/Ф дозволяє обчислити ступінь його психологічної андрогінності (андрогінними вважаються індивіди з вираженими маскулініними та фемінними рисами, що дає

їм можливість менш жорстко притримуватись статево-рольових норм і вільніше переходити від традиційних жіночих занять до чоловічих і, навпаки). Так, в опитувальнику С. Бем зв'язок між цими параметрами знаходиться в межах нуля. Теорія статево-рольових типів С. Бем знайшла підтвердження як у вітчизняних, так і в зарубіжних дослідженнях. В даних дослідженнях вказується, що андрогінний тип є найбільш розповсюджений і найпристосованіший до життя. С. Бем вважає, що статеворольові типи активно формуються в дитинстві, збагачуються й ускладнюються і завершують процес становлення в юнацькому віці.

Методика “маскуліності-фемінності” була запропонована Сандрою Бем в 1974 р. для діагностики психологічної статі і визначає ступінь андрогінності, маскуліності та фемінності особистості. Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких досліджуваний відповідає “так” або “ні”, оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Опитувальник може застосовуватися і у формі експертного рейтингу. В такому випадку оцінка досліджуваного по даним якостям здійснюється компетентними суддями – людьми, які знають добре знають досліджуваного (чоловік, дружина, батьки та ін.).

Отже, за допомогою методики “маскуліності-фемінності” С. Бем ми можемо визначити психологічну стать досліджуваного, прояви андрогінності, маскуліності або фемінності.

Обладнання. В ході роботи роздаються бланки з методикою, яка містить інструкцію та 60 тверджень.

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень (якостей), кожне із яких відповідає або не відповідає якимось Вашим особливостям (якостям). Якщо Ви вважаєте, що така відповідність має місце, то дайте відповідь “так”, в протилежному випадку – відповідь “ні”.

Тест. Стать _____ Вік _____

1. Вірю в себе.	31. Швидкий (-а) в прийнятті рішень.
2. Вмію поступатися.	32. Співчутливий (-а).
3. Здатний (-а) допомогти.	33. Щирий (-а).
4. Схильний (-а) захищати свої погляди.	34. Покладаюся лише на себе (самодостатній (-а)).
5. Життєрадісний (-а).	35. Вмію втішити.
6. Похмурий (-а).	36. Марнославний (-а).
7. Незалежний (-а).	37. Власний (-а).
8. Сором'язливий (-а).	38. Маю тихий голос.
9. Совісливий (-а).	39. Привабливий (-а).
10. Атлетичний (-а).	40. Мужній (-я).
11. Ніжний (-а).	41. Теплий (-а), сердечний (-а).
12. Театральний (-а).	42. Святковий (-а), важливий (-а).
13. Напористий (-а).	43. Маю особисту позицію.
14. Лестивий (-а).	44. М'який (-а).
15. Вдячливий (-а).	45. Вмію товаришувати.
16. Сильна особистість.	46. Агресивний (-а).
17. Вірний (-а).	47. Довірливий (-а).

18. Непередбачуваний (-а).	48. Малорезультативний (-а).
19. Сильний (-а).	49. Здатний (-а) вести за собою.
20. Жіночний (-а).	50. Інфантильний (-а).
21. Надійний (-а).	51. Адаптивний (-а), пристосовуюся.
22. Аналітичний (-а).	52. Індивідуаліст (-ка).
23. Вмію співчувати.	53. Не люблю лайки.
24. Ревнивий (-а).	54. Не систематичний (-а).
25. Здібний (-а) до лідерства.	55. Маю дух змагання.
26. Турбуюся про людей.	56. Люблю дітей.
27. Прямий (-а), правдивий (-а).	57. Тактовний (-а).
28. Схильний (-а) до ризику.	58. Амбіційний (-а), честолюбний (-а).
29. Розумію інших.	59. Спокійний (-а).
30. Скритний (-а).	60. Традиційний (-а), схильний (-а) до умовностей.

Інтерпретація. Після проведення тестування, отримані дані обраховуються за допомогою ключів до тесту:

Маскулінність: відповіді “так” на пункти № 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінність: відповіді “так” на пункти № 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

Всі інші пункти – нейтральні.

За кожне співпадіння відповіді з ключем нараховується 1 бал. Потім визначаються показники фемінності (F) і маскулінності (M) у відповідності із наступними формулами.

F= (сума балів по фемінності): 20;

M= (сума балів по маскулінності): 20.

Основний індекс IS визначається як:

$IS = (F-M) : 2,322$.

Якщо величина індексу IS знаходиться в межах від -1 до +1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) – про фемінність.

У випадку, коли $IS < -2,025$ говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > + 2,025$ – говорять про яскраво виражену фемінність.

3.2.6. Шкала „маскулінність-фемінність” із Фрайбурзького особистісного запитальника (FPI)

Шкала “маскулінності-фемінності” із Фрайбурзького особистісного опитувальника (FPI) спрямована на виявлення маскулінності та фемінності. Дана шкала складається із інструкції та 14 тверджень, на кожне з яких досліджуваний відповідає “так” або “ні”, в залежності від того, відповідають чи не відповідають дані твердження особливостям поведінки досліджуваного.

Обладнання. В ході роботи роздаються бланки з методикою.

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень, кожне із яких відповідає або не відповідає якимось Вашим особливостям. Якщо Ви вважаєте, що така відповідність має місце, то дайте відповідь “так”, в протилежному випадку – відповідь “ні”.

Тест. Стаття _____ Вік _____

1. Я майже щодня думаю про те, наскільки кращим було б життя, якби мене не переслідували невдачі.
2. Можу застосувати фізичну силу, якщо необхідно відстояти свої інтереси.
3. Я легко можу зашарітись.
4. Люблю такі завдання, коли можна діяти без тривалих роздумів.
5. Часто у мене немає апетиту.
6. Зазвичай я рішучий (-а) і дію швидко.
7. Коли я чогось боюся, у мене пересихає в роті, тремтять руки і ноги.
8. Мені приємно, так би мовити, тикнути носом інших в їх помилки.
9. Активно приймаю участь в організації громадських заходів.
10. Якщо сильно розсерджуся на когось, то можу його й ударити.
11. Мене не хвилює, що до мене хтось погано ставиться.
12. Я надаю перевагу змусити людину зробити те, що мені потрібно, ніж просити її про це.
13. В мене досить часто змінюється настрій.
14. Я впевнений (-а) в своєму майбутньому.

Інтерпретація. Після проведення тестування, отримані дані обраховуються за допомогою ключів до тесту:

По 1 балу нараховується за відповіді “так” на пункти № 2,4,6,8-12,14 і відповіді “ні” на пункти № 1,3,5,7,13.

Підраховується загальна сума балів. Чим вона більша, тим більш виражена маскулинність і менше – фемінність.

3.2.7. Методика „Жіночність”

Методика „Жіночність” являє собою об’єднання двох шкал „Жіночність” та „Естетична сприйнятливність” для загальної оцінки особистості, описаного в книзі В.М. Мельникова та Л.Т. Ямпольського.

Обладнання. В ході роботи роздаються бланки з методикою.

Інструкція: дайте відповідь «так» чи «ні» на запропоновані Вам запитання. Довго не міркуйте, відповідайте перше, що спадає Вам на думку.

Тест. Стаття _____ Вік _____

1. Мені би хотілося бути медпрацівником.
2. Я швидше придбаю книжку з мистецтва, ніж про особливості державного управління в різних країнах.
3. Мені би сподобалася робота секретаря.
4. Мене завжди цікавила техніка, наприклад автомобілі.
5. Я люблю готувати їжу.
6. В газеті мене більше зацікавить стаття із заголовком „Сучасні проблеми культури і мистецтва” ніж із заголовком „Покращення виробництва і торгівлі”.
7. Якби я був (була) художником, мені би сподобалося малювати квіти.
8. Я дуже чутливий (-ва) до прекрасного, естетичним сторонам життя.
9. Мені би сподобалося бути знавцем квітів.
10. Я більше зацікавлений (-а) в ділових і матеріальних успіхах, ніж в пошуках духовних і матеріальних цінностей.
11. Я люблю дітей.
12. Я краще прочитаю хороший роман, ніж статтю про наукові відкриття.
13. Мене завжди мало захоплювали ігри з ляльками.
14. Я люблю поезію, особливо лірику.
15. Думаю, що мені би сподобалася робота шевця (швачки) з жіночого одягу.
16. Якби я був (-ла) журналістом, мені більше би подобалося писати про театр.
17. Я люблю збирати квіти і вирощувати кімнатні рослини.

18. По телебаченню я бажаніше переглядаю передачі про політику, ніж серіали.

Інтерпретація. Після проведення тестування, отримані дані обраховуються за допомогою ключів до тесту: за відповіді «так» на питання 1–3, 5–9, 11, 12, 14–17, і за відповіді «ні» на питання 4, 10, 13, 18 нараховується по одному балу. Чим більше набрано балів, тим більше виражена жіночність.

3.3. Проективні методики

3.3.1. “Намалюй людину” тест (Draw-A-Person Test, DAP)

Особистість розвивається не у вакуумі, а за посередництвом руху, переживання, мислення. Наші рухи, мова, мислення є ніби проекцією нас самих. Проте ми можемо свідомо керувати психічними процесами, що відбуваються в нашій психіці, можемо свідомо вдягати маски за якими нас важко буде впізнати. На противагу деяким психологічним методам, саме проективні методики дослідження особистості послідовно розкривають глибинні, неусвідомлювані детермінанти самовираження, які не можуть відкрито проявлятися в прямій комунікації. Багаті і концентровані переживання при малюванні людської фігури свідчать про тісний зв'язок між малюнком фігури і особистістю, що виконує цей малюнок. При малюванні починається процес відбору, що включає ідентифікацію за посередництвом проекції та інтродекції. Тіло і “Я” є найважливішою точкою відліку будь-якої діяльності. Малювання людини, включаючи “схему тіла”, являє собою природний засіб вираження тілесних потреб і конфліктів людини, що виконує малюнок. Більшість наших бажань, конфліктів, компенсацій і соціальних установок соматично закріплені. Цей факт знаходить підтвердження у феномені самопроекції в малюнках людської фігури. Малюнок – це певним чином представлення індивідом самого себе, тому при інтерпретації також враховуються: розмір фігури, її розташування на аркуші, натиск, послідовність малювання окремих частин тіла, форми та розміри частин тіла, забарвленість, поза фігури, використання фону, малювання рук, ніг, намальована фігура у профіль чи анфас. Також джерелом психічних даних є символічні цінності, що проектуються в малюнку (капелюх, цигарка, взуття, прикраси і т. п.).

Проективна методика “Намалюй людину” Тест пропонується нами для дослідження статевої ідентифікації особистості. Методика „Намалюй людину” Тест не є спеціально розробленою для діагностики статевої ідентифікації проте в ній є окремі елементи діагностики статевої ідентифікації особистості. При інтерпретації даної методики враховуються зауваження авторів, що вже працювали з даною методикою: К. Маховер, Л. Бурлачук, Ю. С. Савенко. Методика „Намалюй людину” Тест дозволяє діагностувати, в першу чергу, неусвідомлювану статево-рольову ідентифікацію дітей. Оскільки статево-рольова ідентифікація складається на основі статево-рольових уявлень (як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних), то фемінна, маскулінна, андрогінна орієнтація свідчить про відповідні змістовні характеристики даних уявлень, тобто їх фемінну, маскуліну, андрогінну спрямованість.

Інструкція. З метою дослідження методика „Намалюй людину” Тест проводиться в три етапи. Спершу просимо дитину зазначити свою стать та свій

вік. На першому етапі пропонуємо намалювати людину: „Намалюйте, будь-ласка, людину. Малювати потрібно старанно, охайно, не поспішаючи”. При цьому експериментатор не вказує статі людини, яку потрібно намалювати. На другому етапі пропонуємо намалювати людину, протилежної статі, тобто, якщо була намальована людина чоловічої статі, то пропонуємо намалювати людину жіночої статі, і навпаки. На третьому етапі пропонуємо намалювати себе. Інструкції щодо старанності й неспішності мають бути присутні на всіх трьох етапах дослідження. Час виконання кожного завдання експериментатором не обмежується (але не більше 25 хвилин).

Обладнання. Для проведення дослідження необхідно мати набір кольорових олівців (мінімум 6 кольорів), аркуш паперу (формату А-4) для кожного етапу експерименту, гумку для витирання. Додаткову інформацію може дати бесіда з досліджуваним за змістом малюнка, яка проводиться після завершення кожного етапу. В процесі виконання малюнка бажано, і якщо є можливість, фіксувати в протоколі витирання і перемальовування, великі паузи (більше 30 секунд), емоційні реакції і спонтанні коментарі. Для діагностики може проводитись і групове обстеження, проте, якщо є необхідність, проводиться обстеження окремо кожного досліджуваного.

Інтерпретація. На основі аналізу критеріїв інтерпретації малюнків, які представлені у вище згаданих працях, а також на основі власного досвіду вивчення статевої ідентифікації особистості, розроблені найбільш значимі й інформативні параметри оцінки малюнків.

Характеристика критеріїв інтерпретації малюнків, отриманих за допомогою проєктивної методики “Намалюй людину” Тест.

1. Хто зображений на першому малюнку (чоловік чи жінка). Інформативним в малюнках є те, людину якої статі було намальовано першою. Припускається, що ознака неадекватної статевої ідентифікації буде підтверджуватись, якщо досліджуваний намалює людину протилежної статі. При адекватній статевої ідентифікації, позитивному ставленні до себе як до представника певної статі, досліджувані будуть малювати особу своєї статі.
2. Кількість використаних кольорів на малюнках кожного етапу дослідження. Як правило, позитивне емоційне ставлення до представників своєї статі, до себе супроводжується більшою концентрацією уваги при їх зображенні, що в результаті позначається на використанні більшої кількості кольорів, наданні переваги яскравим барвам. Таким чином, ознака неадекватної статевої ідентифікації буде підтверджуватись, якщо буде надаватись перевага у виборі кількості кольорів, їх яскравості при малюванні осіб протилежної статі.
3. Кількість зображених деталей тіла. Все те, що сказано про кількість використаних кольорів, в повній мірі стосується й кількості зображених деталей тіла кожного малюнка. Основні деталі тіла, які відображають досліджувані в малюнках такі: голова, тулуб, руки, ноги, пальці на руках, ступні (або взуття), шия, волосся на голові, рот, ніс, очі, брови, вуха.
4. Декоративні деталі одягу, прикраси.

5. Абсолютна величина фігур на всіх малюнках. Як правило, досліджувані з адекватною статевою ідентифікацією, позитивним ставленням до своєї статевої належності, малюють себе й осіб своєї статі значно більшими, ніж представників протилежної статі.
6. Місце розташування фігури на аркуші паперу. Якщо досліджуваний малює себе чи особу своєї статі дуже зміщеною на аркуші, тоді як при зображенні представників протилежної статі таке зміщення не спостерігається, то це може вказувати на конфлікт у сфері статевою ідентифікації.
7. Окремі деталі зображуваної фігури також вказують на певну оцінку дитиною представників своєї і протилежної статі. Так, значно більша голова у осіб певної статі свідчить про те, що особистість приписує їх представникам більший інтелект і соціальний авторитет. Великі руки, пальці вказують на приписування особам даної статі більшої соціальної активності. Великі руки і пальці можуть вказувати на агресивність даних осіб, тому психологу необхідно з'ясувати це в запитаннях до досліджуваного після завершення малювання кожного етапу. Позитивна концентрація уваги жінок на зображенні деталей обличчя свідчить про хорошу статевою ідентифікацію з особами жіночої статі. В малюнках чоловіків цей момент може бути пов'язаний із стурбованістю своєю фізичною привабливістю, формуванням стереотипів фемінної поведінки.
8. Витирання і перемальовування деталей малюнка може бути пов'язане як з негативним ставленням до об'єкта, так і з позитивним. Вирішальне значення тут має кінцевий результат. Якщо витирання і перемальовування не призвело до помітно кращої графічної презентації об'єкта – можна зробити припущення про конфліктне ставлення до зображуваного об'єкта.
9. Додаткові предмети на малюнку, фон. Досліджувані з адекватною статевою ідентифікацією при зображенні себе й осіб однієї з ними статі будуть намагатись прикрасити об'єкт додатковими предметами: трава, дерева, сонце, квіти.
10. Відношення до об'єкта малювання проявляється в прийнятті досліджуваним завдання. Інколи особистість відмовляється малювати хлопця (дівчину), мотивуючи це тим, що ніби: “Я не вмію малювати хлопців (дівчат)”. Інформативним є те, особу якої статі відмовляється малювати досліджуваний.
11. Час виконання кожного етапу також може дати певну інформацію. При позитивному ставленні до об'єкта зображення особистість приділяє більше часу на його малювання і, навпаки, негативне ставлення до предмета малювання проявляється в поспішності виконання завдання.
12. Бесіда з досліджуваним за змістом малюнка проводиться після завершення кожного етапу дослідження. В змісті кожного малюнка можуть проявлятися певні неусвідомлювані, витіснені мотиви, особливості внутрішній переживань і ставлень. За допомогою бесіди експериментатор може отримати додаткову інформацію про специфіку статевою ідентифікації, ставлення до представників тієї чи іншої статі, до себе, як статевою визначеної особистості.

3.4. Арт-терапевтичні методики

Концепція. Етнічна культура, завдяки цінностям, нормам, традиціям, формує в суспільстві особливі форми поведіння, спілкування, виховання, моральні та етичні засади духовного життя. Серед низки функцій, що відіграє етнічна культура є її конструктивність.

Українська етнічна традиція донесла до нас крізь тисячоліття такий конструкт формування особистості, **як етнічна лялька**. Загалом, «Ляля» – це жінка, цнотлива діва, богиня дітонародження, слов'янська богиня весни, дочка богині краси, любові та родючості Лади. Згідно міфів, вона була нерозривно пов'язана із весняним відродженням природи, початком польових робіт, її уявляли юною, гарною, стрункою.

На території України найдавніші прототипи ляльок виявлені на пізньопалеолітичній стоянці в с. Мізин. Знайдені статуетки жінки фахівці пов'язують із культом прародительки, який існував у віруваннях і свідомості давніх племен. В природному святилищі Кам'яна могила, поблизу Мелітополя, вдалося розрізнити образи тварин та людей (здебільшого жінки).

Стародавні ляльки виготовлялися переважно з матеріалів, що зустрічалися в природі, таких як камінь, дерево, солома. Також є знахідки ляльок, зроблених з тканини.

Лялька-мотанка (вузликова лялька) є прадавнім сакральним оберегом. Їй вже майже 5000 років, вона з'явилася з тих пір, як почали вирощувати льон. Ляльок можна було знайти в кожній сільській хаті. Функціями ляльок були оберіг житла, сім'ї, дітей, сну, господарства, родини. Перш за все ляльками любили гратися діти. Лялька відрізняється від звичайної іграшки відсутністю обличчя, бо згідно древніх уявлень, через обличчя в ляльку могла вселитися душа, а душа буває різною – доброю чи поганою. Народ вірив, що в ляльці знаходиться дух предків і, що вона може передавати досвід з покоління в покоління.

В сучасних умовах етнічні ляльки можуть використовуватись психологами, вихователями, батьками в процесі виховання дитини. Так, створення власноруч ляльки є, перш за все простим, доступним, екологічним та дієвим методом виховання та формування особистості. Ляльки допомагають розвинути природні якості, образне мислення, пам'ять, емоційну сферу, самоусвідомлення та самоконтроль. Вони сприяють формуванню позитивних настанов, емоційної та моторної адекватності, комунікативних навичок. Ляльки використовують також з метою терапії – з їхньою допомогою виліковуються від страхів, психологічних проблем, дають змогу знайти внутрішні резерви та ресурси.

Також творення ляльки-мотанки є конструктивною методикою для роботи з жінками. Сучасній жінці не вистачає жіночих якостей, жіночності, оскільки сучасний світ – це світ чоловічої діяльності, результату та досягнень, де часто нівелюються такі поняття, як щирі взаємини, розуміння, ніжність та любов. І формуватися жіночі якості можуть не самонавіюванням, не зусиллями волі понад міру (це чоловічий стиль поведінки), а творчим процесом.

Жінка – це творче начало, і саме жінка відповідає за взаємини у суспільстві, вона їй зберігає і підтримує. При народженні дівчинка вже наділена усіма якостями: слово «дівчинка» походить від «діва» – божественна, вона вже народжується повна любові, і найголовніше для неї – не розтратити свою чистоту, силу творіння, турботи, ніжності і ласки.

Представлена нами методика спрямована на: 1) виявлення рольових архетипів жіночого начала в жінці – донька, сестра, дружина, мати, кохана; 2) визначення свого призначення як жінки; 3) ідентифікацію особистості зі своєю гендерною роллю; 4) виявлення сенсу жіночого начала як частини світотворення.

3.4.1. Методика «Творча сила жінки і давній оберіг лялька-мотанка» (авторська, Савіна М.І.)

Ціль: виявлення рольових архетипів жіночого начала в жінці – донька, сестра, дружина, мати, кохана; визначення свого призначення як жінки; ідентифікацію особистості зі своєю гендерною роллю; виявлення сенсу жіночого начала як частини світо творення.

Задачі: 1) навчитися слухати внутрішнє «Я»; 2) розвивати творче начало, сприймання та відчуття на зоровому рівні, уявлення, тактильності, емоційності; 3) розвиток навичок усвідомлення себе за посередництвом розуміння призначення ролі жінки.

Обладнання:

Для того, щоб кожна лялька мала свій унікальний характер, учасниці на майстер-клас можуть з собою принести:

- Тканини різних забарвлень з дрібним малюнком (10x10 см та 20x20см)
- Льняна тканина (два відрізки 20x20 см і один відрізок 20x10 см)
- Клаптики на фартухи і хустки
- Тасьма/стрічка на очілля і в косу
- Нитки муліне різних кольорів
- Усі інші матеріали для творчості (нитки, ножиці) надає автор

Час роботи: 90 хвилин

Вікові межі застосування: клієнти – дівчата, жінки різного віку.

Алгоритм роботи

Вступ. Кожному клієнту пропонується обрати будь-які запропоновані матеріали і потім створити ляльку-мотанку своїми власними руками. Лялька-мотанка – старовинна іграшка-оберіг, властива всім найдавнішим культурам. В Україні таким Лялькам вже більше 5, а то й 7 тисяч років і історія мотанки пов'язується з часами Трипільської цивілізації. Мотанка знаменувала Матір – берегиню Роду, вона таїла в собі величезну силу Предків, оскільки вважалася посередницею між минулим і майбутнім. Виготовлення проводиться за допомогою мотання, а не шиття, без проколів голкою, тому і називалася «мотанкою». Така лялька повинна бути безликою або ж мати на обличчі хрест.

Основна частина.

Інструкція:

1. Розкладаємо всі матеріали на столі.
  2. Тканину для голови складаємо краями до середини – ширина складеної тканини буде заввишки голови ляльки, скручуємо тканину в спіраль і туго обмотуємо ниткою.
  3. Кладемо скрутку на середину відрізка тканини, накриваємо верхнім кутом цієї тканини, закладаємо складки назад.
  4. Беремо голову в ліву руку, а правою обмотуємо ближче до скрутки – формуємо шию ляльки.
  5. Беремо нитки для намотування хреста. Під час намотування сакрального хреста голову тримаємо лівою рукою, а намотуємо ниткою правою за годинниковою стрілкою. Обмотуємо шию ляльки, щоб закріпити нитку. Далі виводимо нитку посередині голови назад і намотуємо нитку. Закріплюємо, виводячи нитку назад голови, обмотуючи 5-7 разів навколо шиї. У роботі використовуємо нитки декількох кольорів.
  6. Голова готова. Тепер ляльку вдягаємо. Беремо відрізок тканини, обмотуємо ляльку, фіксуємо тканину біля шиї, примотуючи ниткою.
  7. Робимо ляльці груди. Беремо клаптики тканини, кладемо в них вату, або синтепон, формуємо кульки, обмотуємо ниткою. Дві кульки з'єднуємо і примотуємо до тіла ляльки.
  8. Для рук можна взяти ту ж тканину, або іншу. Складаємо тканину краями в середину (як для голови), або скачуємо трубочкою. Фіксуємо ниткою, відокремлюючи долоні ляльки. Примотуємо руки до шиї ззаду тіла ляльки, хрест на хрест.
  9. Одягаємо Ляльці спідницю – тканину збираємо навколо талії і примотуємо ниткою. Примотуємо фартушок.
  10. Робимо волосся – відрізок ниток-муліне прикладаємо на голову ляльки і примотуємо на шиї. Плетемо косу. Прикрашаємо голову стрічкою і хустинкою. Лялька готова!
  11. Далі запропонуйте клієнту приступити до створення історії ляльки, відповідаючи на питання: «Як зветь ляльку? Якого вона віку? Як почуває себе лялька? Образ кого Ви створили? Наскільки вона Вам подобається? Для чого вона живе? Які у неї риси і якості? У чому її сила? Якщо розглядати вашу ляльку-мотанку як символічне відображення вашого жіночого начала, то який сенс несе для Вас створений образ?»
  12. Зворотній зв'язок: «Який досвід Ви отримали?»
- Висновки:** Створені своїми руками ляльки відображають глибинні образи нашої підсвідомості, в яких прихована справжня сила жінки. У процесі створення історії ляльки, учасниця вкладає в неї свою Я-концепцію, відбувається механізм проєкції. У даній методиці представлені і опрацьовані сакральні знання про природні сили жінки, про зачарування жіночності, і про те, як навчитися гармонійно використовувати свою унікальну жіночу силу. Техніка «Творча сила жінки і давній оберіг лялька-мотанка» дає можливість

отримати відповіді на наступні питання: «Як ставиться клієнтка до свого жіночого начала? Наскільки клієнтка реалізує у своєму житті жіночі ролі архетипи – доньки, дружини, сестри, матері, коханої? Чи є складнощі у сприйнятті своєї гендерної ролі? Який сенс несе створений образ і в чому для Вас полягає урок?»

3.4.2. Методика «Автопортрет в повний зріст» (О.І. Копитін)

Ціль: виявлення і корекція індивідуальних особливостей людини, її ставлення до себе, своєї зовнішності; ставлення до своєї статі та гендерної ідентифікації; надбання або переоцінка сенсу життя; виявлення власних потреб і внутрішніх конфліктів; виявлення і усвідомлення внутрішніх і зовнішніх ресурсів.

Задачі: психодіагностика несвідомих емоційних компонентів особистості; вираження почуттів, пов'язаних з образом "Я" і ставленням до себе; розвиток інтересу до себе і підвищення самооцінки; організація внутрішнього діалогу зі своїм "Я"; прийняття свого "Я"; формування навички внутрішньої рефлексії (чесність з самим собою).

Обладнання: два рулони цупкого паперу довжиною біля 2 м кожен без з'єднувальних швів. Можна використати зворотню сторону шпалер, щільний обгортковий папір. Фарби або воскова крейда, масляна пастель, гуаш, пензлі, баночки з водою, гумка, скотч.

Час виконання 1,5-2,5 години

Вікові межі застосування: від 10 років і старше.

Алгоритм роботи

Досліджуваному пропонується намалювати автопортрет реальних розмірів, в реальному часі і, бажано, в реальному зовнішньому вигляді. Важливо щоб автопортрет передавав основні риси вдачі того, хто його малює.

Інструкція:

- З'єднайте 2 рулони паперу скотчем.
- Обведіть свій силует на повний зріст (учасники в групі обводять один одного).
- За допомогою скотча повісьте папір на стіну так, щоб портрет виявився на одному рівні з вами, і приступайте до малювання.
- В процесі малювання звертайте увагу на почуття, які ви відчуваєте; яку частину тіла малювати легко, а яку складніше. Час малювання від години до півтора.

Діалог з автопортретом

Клієнтові пропонується, дивлячись в очі своєму зображенню, звернутися з посланням, побажанням для самого себе. Важливо звертатися до портрета на "ти" і говорити вголос. У цьому діалозі слід бути максимально чесним. Діалог відбувається в трійці "автор малюнка - портрет – свідок (іншої учасник групи)". Завдання свідка: надавати емоційну підтримку і мовчки бути присутнім в процесі.

Час роботи : 5-15хв.

Фотографування з автопортретом (виконується обов'язково!)

Обговорення:

- Чи отримали ви задоволення від процесу?
- Які почуття виникали під час малювання автопортрета?
- Як ставлення і почуття до автопортрета пов'язані із ставленням і почуттями до себе?
- Що малювати було легко? Що складніше?
- Як пов'язано це з вашими переконаннями і поглядами відносно себе в реальному життю?

Висновки. Автопортрет, як і будь-яка проєктивна методика, дає можливість суб'єктивно оцінити ставлення до самого себе. Методика дозволяє отримати відповіді на важливі питання:

- Як клієнт ставиться до себе, чи знає про свої потреби і чи чує себе?
- Як він себе бачить і чи приймає себе таким, яким він є?
- Чи є у клієнта конфлікти з самим собою?
- Чи налагоджений діалог з власним "Я"?
- Чи є у клієнта проблеми з якою-небудь зоною тіла і з якою саме?

3.5. Метафоричні асоціативні карти-зображення (МАК)

3.5.1. МАК «Персона» (Моріц Егетмеєр)

Карти "Персона" складаються з двох колод: 77 барвистих портретів, зображують найрізноманітніші типажі і обличчя людей будь-якого віку, різних країн і народів: північних і південних, східних і західних.

Разом з портретами додається 33 карти-взаємодії, які схематично зображують можливі зв'язки і стосунки між людьми.

Карти-портрети можуть використовуватися окремо і в комбінації з картами-взаємодіями. Ці портрети намалював канадський художник Елі Раман, використовуючи для цього різні художні стилі. Він зображував людей, які можуть населяти будь-який куточок нашого світу або нашої уяви. Розглядаючи ці портрети, ми починаємо цікавитися, яким життям живуть ці люди? Що вони відчувають? Про що думають? Як їх звуть? Що інші думають про них? Як вони представляють самі себе?

Приклад застосування: «Соло»

Гравці по черзі витягають з колоди по три карти-портрета або ж карти роздаються. Карти тримають сорочками вгору. Гравці по черзі відкривають карти, позначаючи персони, які на них зображені і описують деякі аспекти життя цих людей.

Наприклад:

- сімейний стан
- рід діяльності, захоплення, особистісні якості та особливості характеру
- система цінностей
- уявлення про себе самого
- улюблений колір, їжа і т.п.

Варіант I: Опишіть цю ситуацію, дивлячись на неї з боку, від 1-ї особи:

«Це мій портрет. Мене звати Софія, мені 21 рік. Я хочу зробити кар'єру музиканта, але жінкам це не під силу».

Варіант II: Кожен учасник по черзі описує один із аспектів персони, яка зображена на карті.

3.5.2. МАК «Вона» (К. Крюгер, В. Кірдій)

Метафоричні асоціативні карти "Вона" (в оригіналі *рос. мовою* «Она») це ефективний інструмент для індивідуальних, парних та групових процедур. Їх використання можливе і в межах окремого заняття, і як допоміжних стимульний матеріал. Завдяки цим картам ми не лише прикрашаємо своє життя, але й отримуємо можливість розібратися в ньому, знайти відповіді на дуже важливі для себе питання і стати гармонійнішими та щасливішими.

Приклад застосування 1: «Доньки-матері»

В комплект входять образи маленьких дівчаток, юних дівчат, жінок різного віку, а також карти із зображеннями декількох жінок та сімейних сюжетів. Це дає можливість відпрацьовувати психологічні проблеми і травми, пов'язані з відносинами між матір'ю та донькою (жіночі ініціації, родові сценарії та ін.).

Досліджуваний пропонується окреслити запит та вибрати карти для подальшої роботи.

Приклад застосування 2: «Персона і Тінь»

Досліджуваний пропонується подумати декілька хвилин про своє життя, а потім обрати одну карту – ту, яка відображає її Персону, її соціальне Я і розповісти про себе. Після цього обирається друга карта, що відображає Тіньову сторону Я (те, що людина не готова розповідати про себе іншим людям). По другій карті, окрім її опису, можна запропонувати замислитися над такими питаннями: «Які ресурси скриті в вашій Тіні? Якби ви ними скористалися, як би змінилося ваше життя?» Цю процедуру можна проводити як із свідомим вибором карт, так і з вибором наугад.

3.5.3. МАК «Хранительниці Саду» (Т. Зінкевич-Євстигнеєва)

«Хранительниці Саду» - проективна психологічна гра, автором якої є Т. Зінкевич-Євстигнеєва. В наборі гри 50 карт, виконаних в стилі вантажних листів з чудовими зображеннями рослин. Кожна квітка несе свій зміст і дає пораду-роз'яснення. До карт додається брошура з листами квітів, що дає розгорнутий ефект для використання та отримання результату.

Приклад застосування: «Листи квітів»

Досліджувана обирає карти, які, на її думку, відображають те, що з нею відбувається зараз, що її хвилює, що переживає. Далі досліджуваний пропонується розкласти зображення так, ніби складаючи єдину розповідь про свої переживання. Психолог просить досліджувану розповісти історію про себе від імені квітів. Можна використовувати також листи квітів, що надані в брошурі. Далі психолог просить обрати 3 картки для створення «букету допомоги». Досліджувана обирає 3 картки і розповідає, яким чином ці картки їй допоможуть у вирішенні її переживання, питання, ситуації, уявлення, установки. Завершується взаємодія тим, що психолог просить досліджувану скласти самій собі: побажання, попередження, напутнє слово.

3.5.4. МАК «Проективні казкові карти» (Оліфірович Н.І., Малейчук Г.І.)

"Проективні казкові карти" допоможуть у вирішенні наступних завдань: створити позитивну, безпечну атмосферу довіри; налагодити комунікацію між людьми; діагностувати проблеми клієнта; розвинути інтерес до само вивчення та саморозвитку; зменшити страх критики й засудження; скоригувати відносини і вирішити конфлікти; розвинути творчі здібності і креативний підхід до вирішення проблем.

Приклад застосування: «Моя особиста казка»

Оберіть персонаж, який, як Вам здається, найбільше відповідає Вашим уявленням про себе. Оберіть інших персонажів, що беруть участь у його житті. Придумайте казку. Дайте їй назву. Визначте жанр. Який головний конфлікт вирішує герой? Хто йому в цьому допомагає? Хто (або що) перешкоджає? Яке завершення історії? Що не усвідомлюється автором історії? Які ресурси можливо знайти в реальному житті, виходячи із цієї авторської казки?

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У даному розділі описано методики, за допомогою яких досліджуються різнобічні аспекти міжетнічної взаємодії. Оскільки немає можливості включити у даний розділ всі методики, спрямовані на діагностику тих або інших сторін міжетнічної взаємодії, ми зупинили свій вибір на вузько спеціальному інструментарію.

4.1. Методики дослідження етнічної ідентичності

Дослідження міжетнічної взаємодії завжди пов'язані з проблемою етнічної ідентичності.

Численні емпіричні дослідження (В. Агеєв, Т. Баранова, О. Галкіна, А. Солдатенков, Г. Солдатова та інші) підтверджують, що сьогодні вивчення етнічної ідентичності здійснюється за допомогою 1) опитувальників (у тому числі шкальних), спрямованих на вивчення структури ідентичності; 2) самоопису, зокрема тесту “Двадцяти висловлювань” М. Куна та Т. Макпартленда; 3) напівструктурованих інтерв'ю, які спираються на ту чи іншу теоретичну модель ідентичності й аналізуються за допомогою відповідної їй сітці категорій контент-аналізу; 4) психосемантичних методів.

4.1.1. Методика «Хто я?» (М. Кун, Т. Макпартленд)

Методика розроблена для вивчення установок на самого себе. Даний тест також часто використовується в складі батареї методик, спрямованих на вивчення етнічної ідентичності.

Тест являє собою процедуру роботи з випробуванням, якому пропонується 20 раз відповісти у письмовій формі на запитання «Хто я?». На виконання тесту дається 12 хв. Обробка відповідей за методикою «Хто я?» Включає в себе кількісний і якісний аналіз отриманих даних. Випробуваному дається аркуш паперу, що містить наступну інструкцію: «Нижче на сторінці ви бачите 20 пронумерованих лінійок. Будь ласка, напишіть на кожній з них відповідь на просте запитання «Хто я?». Напишіть просто 20 різних відповідей на це питання. Відповідайте так, як ніби відповідаєте самому собі, а не комусь іншому. Розташовуйте відповіді в тому порядку, в якому вони спали вам на думку, не турбуйтеся про їх логічність або важливість. Пишіть швидко, оскільки ваш час обмежено».

Далі результати роботи досліджуваних обробляються за допомогою техніки контент-аналізу. При цьому звертається увага на самохарактеристики, пов'язані з етнічною приналежністю випробуваного: національність (наприклад, українка), етнокультурні самохарактеристики, субкультурні характеристики (наприклад, козак, сибіряк, древлянка), етнолінгвістичні, релігійні. Часто при обробці в якості окремої змінної виділяють ранг, на якому представлена національність респондента серед 20 самохарактеристик. Якщо вона не представлена ні разу, це теж цінна інформація для дослідника, яка залежно від ситуації, може бути інтерпретована як не важливість етнічної приналежності

чи, навпаки, як витіснення, приховування цієї самохарактеристики внаслідок її дуже великої значимості для респондента.

4.1.2. Шкала експрес-оцінки почуттів, пов'язаних з етнічною приналежністю (Н.М. Лебедева)

Дана шкала може застосовуватися в складі великих батарей тестів, коли, наприклад, в польових умовах необхідно оцінити велику кількість параметрів, але немає можливості витратити багато часу на роботу з кожним респондентом. Шкалу можна також використовувати для експрес-діагностики результатів тренінгу міжетнічної взаємодії, якщо в процесі тренінгу передбачається підвищення позитивності етнічної ідентичності. Методика дозволяє оцінити емоційну забарвленість (валентність) етнічної ідентичності.

Респонденту пред'являється наступне питання: «Які почуття викликає у вас приналежність до свого народу?»

1. Гордість. 2. Спокійна впевненість. 3. Ніяких почуттів. 4. Образа. 5. Приниження.

Почуття, зазначені в даному меню, утворюють шкалу, за якою йде наростання позитивності почуттів від найбільш негативних (приниження) до гіперпозитивних (гордість). На даній шкалі нормою є варіант відповіді «спокійна впевненість».

Результати кодуються наступним чином: гордість - 5 балів; спокійна впевненість - 4 бали; ніяких почуттів - 3 бали; образа - 2 бали; приниження - 1 бал.

4.1.3. Шкала експрес-оцінки вираженості етнічної ідентичності (Н.М. Лебедева)

Шкала призначена для швидкої оцінки вираженості у респондента етнічної ідентичності. Респонденту пропонується оцінити, наскільки він відчуває себе представником свого народу. Важливо зауважити, що при використанні цієї шкали респондент обов'язково повинен вказати в анкеті свою національність.

Якою мірою ви відчуваєте себе представником свого народу? Обведіть відповідну цифру.

1	2	3	4	5
Зовсім не відчуваю	Відчуваю, але дуже слабо	Іноді відчуваю, іноді - ні	Відчуваю майже завжди	Відчуваю у повній мірі

4.1.4. Методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева)

Дана методика включає дві шкали, кожна з яких складається з чотирьох питань [Татарко, Лебедева, 2004].

Перша шкала дозволяє оцінити емоційний компонент етнічної ідентичності, точніше, валентність (емоційну забарвленість) етнічної ідентичності. Оцінці підлягає ступінь позитивності етнічної ідентичності.

Друга шкала дозволяє оцінити, наскільки ясно респондент відчуває себе представником свого народу. Питання, що входять до цієї шкали, спрямовані на оцінку ступеня невизначеності етнічної ідентичності респондента.

При обробці даних підраховується середнє значення за кожною шкалою. Шкали містять як зворотні, так і прямі запитання. Зворотні питання перед початком обробки підлягають перекодуванню.

Відмітьте ступінь вашої згоди з твердженнями відповідно до шкали:

1 - абсолютно не згоден; 2 - частково не згоден; 3 - не знаю;

4 - частково згоден; 5 - абсолютно згоден.

№	Твердження	Варіанти відповідей				
		1 абсолютно не згоден	2 частково не згоден	3 не знаю	4 частково згоден	5 абсолютно згоден
1	За кордоном мені було б приємно відчувати себе представником саме свого народу					
2	Не хотілось би, щоб усі нації поступово змішувалися, кожен повинен знати своє коріння					
3	Незважаючи на те, що навколо мене живе стільки різних народів, я завжди ясно усвідомлюю своє національне коріння					
4	Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність					
5	Коли оточуючі говорять про культуру та звичаї свого народу, я відчуваю деякий дискомфорт, тому що сам не можу точно визначити, до якого народу себе віднести					
6	Якби у мене зараз була можливість вибрати національність, я вибрав би ту ж саму.					
7	Я не впевнений, що є представником того народу, до якого відносять мене оточуючі					
8	Я не люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність, у подібних випадках намагаюсь змінити тему розмови					

Ключі

- Шкала позитивності етнічної ідентичності. Твердження № 1, 4 (зворотне), 6, 8 (зворотне).
- Шкала невизначеності етнічної ідентичності. Твердження № 2 (зворотне), 3 (зворотне), 5, 7.

4.1.5. Методика дослідження типів етнічної ідентичності (Г.У.Солдатова, С.В.Рижова)

Дана методична розробка дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і її трансформації в умовах міжетнічної напруженості.

Опитувальник містить шість шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності.

1. Етнонігілізм — одна з форм гіпоідентичності, що представляє собою відхід від власної етнічної групи і пошуки стійких соціально-психологічних ніш не за етнічним критерієм.

2. Етнічна індиферентність — розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальність етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) — поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умова самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого — як умова мирного міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах обумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьом шкалам:

4. Етноегоїзм — даний тип ідентичності може виражатися в нешкідливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту “мій народ”, але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп чи визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за “чужий” рахунок.

5. Етноізоляціонізм — переконаність у перевазі свого народу, визнання необхідності “очищення” національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія.

6. Етнофанатизм — готовність йти на будь-які дії заради етнічних інтересів, аж до етнічних “чисток”, відмови іншим народам у праві користування ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

Етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм є шаблонами гіперболізації етнічної ідентичності, що означає появу дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність проявляється у різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, що виникає як реакція на присутність членів інших груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і навіть геноциду (Солдатова, 1998).

Бланк методики

Інструкція: Нижче наводяться висловлювання різних людей з питань національних відносин, національної культури. Подумайте, наскільки Ваша думка збігається з думкою цих людей. Визначте свою згоду або незгоду з даними висловлюваннями.

	Я — людина, яка...	Згоден	Скоріше згоден	У чомусь згоден, у чомусь — ні	Скоріше не згоден	Не згоден
1	надає перевагу способу життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів					
2	вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народ					
3	часто відчуває перевагу людей іншої національності					
4	вважає, що права нації завжди вище прав людини					
5	вважає, що в повсякденному спілкуванні національність не має значення					
6	надає перевагу способу життя лише свого народу					
7	зазвичай не приховує своєї національності					
8	вважає, що справжня дружба може бути тільки між людьми однієї національності					
9	часто відчуває сором за людей своєї національності					
10	вважає, що будь-які засоби хороші для захисту інтересів свого народу					
11	не надає переваги якій-небудь національній культурі, включаючи і свою власну					
12	нерідко відчуває перевагу свого народу над іншими					
13	любить свій народ, але поважає мову і культуру інших народів					
14	вважає вкрай необхідним зберігати чистоту нації					
15	важко уживається з людьми своєї національності					
16	вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей					
17	байдуже ставиться до своєї національної приналежності					
18	відчуває напругу, коли чує навколо себе чужу мову					
19	готовий мати справу з представником будь-якого народу, незважаючи на національні відмінності					
20	вважає, що його народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів					
21	часто відчуває неповноцінність через свою національну приналежність					

22	вважає свій народ більш обдарованим і розвиненим порівняно з іншими народами					
23	вважає, що люди інших національностей повинні бути обмежені в праві проживання на його національній території					
24	дратується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей					
25	завжди знаходить можливість мирно домовитися в міжнаціональній суперечці					
26	вважає за необхідне "очищення" культури свого народу від впливу інших культур					
27	не поважає свій народ					
28	вважає, що на його землі всі права користування природними та соціальними ресурсами повинні належати тільки його народу					
29	ніколи серйозно не ставився до міжнаціональних проблем					
30	вважає, що його народ не краще і не гірше інших народів					

Обробка результатів

Відповіді піддослідних переводяться у бали відповідно до шкали:

- “згоден” - 4 бали;
- “скоріше згоден” - 3 бали;
- “в чомусь згоден, в чомусь ні” - 2 бали;
- “скоріше не згоден” - 1 бал;
- “не згоден” - 0 балів.

Потім підраховується кількість балів по кожному з типів етнічної ідентичності (в дужках вказані пункти, що працюють на даний тип):

1. Етнотіпізм (пункти: 3, 9, 15, 21, 27).
2. Етнічна індіферентність (5, 11, 17, 29, 30).
3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) (1, 7, 13, 19, 25).
4. Етноетіпізм (6, 12, 16, 18, 24).
5. Етноізоляціонізм (2, 8, 20, 22, 26).
6. Етнофанатизм (4, 10, 14, 23, 28).

Залежно від суми балів, набраних досліджуваними за тією чи іншою шкалою (можливий діапазон — від 0 до 20 балів), можна говорити про вираженість відповідного типу етнічної ідентичності, а порівняння результатів за всіма шкалами між собою дозволяє виділити один або кілька домінуючих типів.

4.1.6. Методика вираженості етнічної ідентичності (Дж. Фінні)

Інструкція. Ми пропонуємо вам відповісти на питання, що стосуються вашої етнічної приналежності, вашої етнічної групи та вашого ставлення до неї. Але спочатку продовжіть речення:

З точки зору етнічної приналежності я розглядаю себе як _____.

Прочитайте твердження і поряд з кожним з них позначте хрестиком відповідь, яка відображає ступінь вашої згоди з твердженням.

№	Твердження	Абсолютно згоден	Скоріше згоден, ніж не згоден	Скоріше не згоден, ніж згоден	Абсолютно не згоден
1	Я провів багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про свою етнічну групу, про її історію, традиції, звичаї				
2	Я активний в організаціях або соціальних групах, які включають переважно членів моєї етнічної групи				
3	Я дуже добре знаю своє етнічне походження і розумію, що воно означає для мене				
4	Я багато думаю про те, як етнічна приналежність вплине на моє життя				
5	Я радий, що належу до своєї етнічної групи				
6	Я чітко відчуваю зв'язок зі своєю етнічною групою				
7	Я добре розумію, що значить для мене моя етнічна приналежність				
8	Для того щоб дізнатися більше про свою етнічну групу, я говорив про неї з багатьма людьми				
9	Я пишаюся своєю етнічною групою				
10	Я дотримуюся традицій своєї етнічної групи				
11	Я відчуваю сильну приналежність до своєї етнічної групи				
12	Я добре ставлюся до свого етнічного походження				

Етнічна група _____

Етнічна група батька _____

Етнічна група матері _____

Стать _____

Вік _____

Обробка результатів

Середній бал з усіх питань є загальним показником вираженості етнічної ідентичності.

Показники субшкал обчислюються за допомогою знаходження середнього арифметичного від отриманої суми балів:

- шкала вираженості когнітивного компонента етнічної ідентичності (твердження № 1, 2, 4, 8, 10);
- шкала вираженості афективного компонента етнічної ідентичності (твердження № 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12).

4.1.7. Шкальний опитувальник для дослідження етнічної ідентичності дітей та підлітків (О.Л. Романова)

Інструкція. Ми проводимо дослідження міжетнічних відносин. Просимо вас взяти участь у цьому дослідженні. Прочитайте наведені нижче твердження, що відображають різні точки зору. Спробуйте визначити ступінь своєї згоди (або незгоди) з ними за допомогою даної шкали:

- 2 - повністю згоден;
- 1 - скоріше згоден, ніж не згоден;
- 0 - важко відповісти;
- -1 - скоріше не згоден, ніж згоден;
- -2 - абсолютно не згоден.

Опитувальний лист

1. Я цікавлюся історією та культурою свого народу.
2. Вважаю, що в будь-яких міжнаціональних суперечках людина повинна захищати інтереси свого народу.
3. Представники однієї національності повинні спілкуватися між собою на своїй рідній мові.
4. Думаю, що національна гордість — почуття, яке треба виховувати з дитинства.
5. Вважаю, що при спілкуванні з людьми потрібно орієнтуватися на їх особистісні якості, а не національну приналежність.
6. Мене вкрай зачіпає, якщо я чую що-небудь образливе на адресу свого народу.
7. Національна приналежність — це те, що завжди буде роз'єднувати людей.
8. Вважаю, що представники кожної національності повинні жити на землі своїх предків.
9. У дружбі, а тим більше в шлюбі, потрібно орієнтуватися на національність партнера.
10. Я відчуваю глибоке почуття особистої гордості, коли чую щось про видатні досягнення свого народу.
11. Вважаю, що люди мають право жити на будь-якій території незалежно від своєї національної приналежності.
12. Думаю, що органічно розвивати і зберігати можна тільки свою національну культуру.
13. Підтримую змішані шлюби, так як вони пов'язують між собою різні народи.
14. Якщо я зустрічаюся з обвинуваченням на адресу свого народу, то, як правило, не відношу це на свій рахунок.
15. Вважаю, що діловодство і викладання в школах у багатонаціональній державі мають бути організовані на мові корінної більшості населення.
16. Вважаю, що політична влада в багатонаціональній державі повинна знаходитися в руках представників корінної більшості населення.
17. Представники корінного більшості населення не повинні мати жодних переваг перед іншими народами, що живуть на даній території.
18. Вважаю, що представники корінної національності мають право вирішувати — жити в їх державі людям інших національностей чи ні.
19. Думаю, що в уряді багатонаціональної держави повинні знаходитися представники всіх національностей, що проживають на даній території.
20. Думаю, що представники корінної національності повинні мати певні переваги, так як вони живуть на своїй території.
21. Якби я мав (а) можливість вибору національності, то віддав (а) перевагу б тій, яку маю зараз.

Ключі:

1. Почуття приналежності до своєї етнічної групи (твердження 1, 6, 10, 14, 21).
2. Значимість національності (твердження 2, 4, 5, 7, 9, 12, 13).

3. Взаємовідносини етнічної більшості і меншості (твердження 8, 11, 16, 17, 18, 19, 20).
4. Використання тієї чи іншої мови (твердження 3, 15).

4.2. Методики дослідження міжетнічних відносин

Класифікацію технік вивчення етнічних стереотипів запропонував В. Агеєв, до якої входять чотири методи: вільного опису в декількох його різновидах; прямого опитування (список особистісних рис, діагностичний тест відношень та інші); проєктивні методи; психосемантичні методи [2].

Одним із найбільш розповсюджених методів дослідження етнічних стереотипів є особистісний семантичний диференціал (В. Агеєв, О. Конєва).

Важливе значення має дослідження етнічних упереджень (негативних аттитюдів (соціальних установок) до етнічних груп). У практичній психології виділяються наступні основні групи методик вивчення етнічних упереджень: опитувальні (прямі й непрямі); проєктивні (структуровані й неструктуровані); праймінгові; експерименти (лабораторні й польові).

Серед опитувальних методик найуживанішими є “Шкала сучасного расизму” (А. Нельсон), “Шкала рівних інтервалів” (Л. Терстоун), “Шкала сумарних оцінок” (Р. Лайкерт), семантичний диференціал (Ч. Осгуд) та інші.

До неструктурованих проєктивних методик відносяться: модифікації методики “Незакінчені речення”, варіації тесту “Малюнок неіснуючої тварини” (МНТ), “Тематичного аперцептивного тесту” (ТАТ), малюнкового тесту фрустрації С. Розенцвейга. Такі методики, як “Інформаційні тести” та “Аналіз розвитку етнічних установок у дітей” (Р. Хорвітц), віднесені до структурованих проєктивних методик.

Праймінговий метод базується на припущенні про те, що якщо два стимули викликають однакову за спрямованістю афективну реакцію (позитивну чи негативну), то між ними легко й швидко встановлюється асоціативний зв'язок, а при послідовному їх пред'явленні реакція на другий стимул підсилюється. Підсилення реакції (підкріплюючий ефект) визначається за зменшенням часу реагування на другий стимул і зменшенням кількості помилкових дій. У випадку, якщо стимули викликають протилежні за спрямованістю афективні реакції, спостерігається протилежний ефект: час реакції на другий стимул збільшується, а також зростає кількість помилкових дій. Отже, метод урахування зміни латентного часу реакції та допустимої кількості помилкових дій розглядається як метод виміру сили зв'язку між афективними реакціями на два стимули. Варіаціями праймінгового методу є: “Афективна праймінгова методика” (Р. Фазіо), “Лексична праймінгова техніка” (Б. Віттенбринк), “Тест імпліцитних асоціацій” (Е. Грінвальд).

Значним потенціалом для подальшого розвитку теоретичних і практичних розробок в галузі вивчення етнічних упереджень, на думку Т. Стефаненко та інших, має метод експерименту. Саме під час експерименту дослідник може оцінити, як саме різні люди будуть проявляти упередження відносно членів інших груп у залежності від різних ситуаційних чинників, особистісних особливостей, типу контакту тощо.

4.2.1. Шкала соціальної дистанції (шкала Богардуса, модифікація Л. Г. Почебут)

За допомогою шкали соціальної дистанції (або шкали Богардуса) оцінюється ступінь соціально-психологічного прийняття людьми один одного, тому її часто називають шкалою соціальної прийнятності. Вона використовується для вимірювання дистанції, пов'язаної з расовою чи національною приналежністю, віком, статтю, професією, релігією, для вимірювання дистанції між дітьми і батьками. Шкала соціальної дистанції показує ступінь психологічної близькості людей, що сприяє легкості їх взаємодії.

Інструкція до тесту. Досліджуваному пропонується зробити помітку на тому рівні (із запропонованих варіантів) соціальної дистанції, яка б його найбільше влаштувала.

№ п/п	Категорія	Національність				
		Німці	Поляки	Англіїці	Американці	...
1	До тісного споріднення через шлюб					
2	До членства в моєму клубі як особистого друга					
3	До проживання на моїй вулиці як сусіда					
4	До роботи за моєю професією					
5	До громадянства в моїй країні					
6	У моїй країні тільки як інтуриста					
7	Бажав би не бачити в моїй країні					

Вітчизняні вчені запропонували адаптований до наших умов бланк модифікованого варіанта шкали соціальної дистанції. Вибір етнічних груп може варіюватися залежно від регіону, в якому проводиться дослідження, та поставлених завдань. Список соціальних ролей також може бути доповнений, якщо це відповідає цілям дослідження.

Інструкція: потрібно відзначити всі соціальні ролі, що респондент згоден надати типовим представникам певної етнічної групи.

Модифікований варіант шкали соціальної дистанції

№ п/п	Соціальна роль	Етнічна група				
		Українці	Росіяни	Білоруси	Німці	...
1	Чоловік (дружина)					
2	Сусід					
3	Друг					
4	Колега					
5	Територіальний керівник					
6	Керівник виробництва					
7	Житель мого району					

Обробка результатів. Обчислюється сума плюсів окремо в кожній колонці. Цей показник характеризує ступінь прийняття респондентом різних етнічних груп. Величина його знаходиться в інтервалі від 0 (при найменшому доброзичливому ставленні й, відповідно, найбільшій соціальній дистанції) до 7 (що свідчить про виражене доброзичливе ставлення до представників даного етносу). Відповідно всі етнічні групи можуть бути проранговані за допомогою показника за ступенями їхньої прийнятності для респондента.

Математична обробка припускає, по-перше, визначення процентного співвідношення відповідей піддослідних за всіма семи критеріями; по-друге, обробка проводиться по ключу, що дозволяє дати психологічну інтерпретацію отриманих даних.

Шкала соціальної дистанції дає можливість визначити два основні показники, кожен з яких має два варіанти, які оцінюють можливу і реальну соціальні дистанції. Перший показник — соціальна прийнятність відображає прагнення до взаємодії та інтеграції і навіть асиміляції з іншим етносом. Другий показник — соціальна експансивність — відображає вираженість і спрямованість соціальних почуттів представників одного етносу по відношенню до іншого. Чим сильніше виражені позитивні почуття людей по відношенню один до одного, тим менше між ними соціальна дистанція, тим тісніша їх взаємодія. Тому вивчення етнічних спільнот за допомогою шкали соціальної дистанції дає можливість визначити і ступінь вираженості етнічних почуттів .

Вірогідна соціальна прийнятність (СПв) розраховується за формулою:

$$СПв = n / (n - 1),$$

n - кількість респондентів.

Реальна соціальна прийнятність (СПр) розраховується за формулою:

$$СПр = (\Sigma (+) + \Sigma (-)) / (n * (n - 1))$$

Якщо СПр позитивна і більше 50 відсотків від СПв, це свідчить про велику прийнятність людьми однієї національності представників іншої національності , про прагнення до інтеграції , близькості , асиміляції з ними.

Якщо СПр позитивна, але менше 50 відсотків від СПв, це говорить про автономність даного етносу, про відсутність прагнення до інтеграції з іншим етносом.

Якщо ж СПр негативна і більше 50 відсотків СПв, то це свідчить про прагнення одного етносу цілком відокремитися від іншого, підтримувати по можливості тільки поверхневі, формальні контакти з його представниками.

Вірогідна соціальна експансивність (СЕв) - розраховується за формулою:

$$СЕв = N / (N - 1)$$

Реальна соціальна експансивність (СЕР) - розраховується за формулою:

$$СЕР = (\Sigma (+) + \Sigma (-)) / (n * (N - 1))$$

Якщо СЕР позитивна і більше 50 відсотків від СЕв , це свідчить про глибокі позитивних почуттях і про щирому інтересі представників однієї національності до іншої.

Якщо ж СЕр позитивна і менше 50 відсотків від СЕв, це говорить про певну напруженість у стосунках, про те, що не всі представники цієї національності з щирим інтересом і співчуттям ставляться до іншої національності.

Якщо СЕр негативна і більше 50 відсотків від СЕв, то це говорить про глибоку психологічну неприязнь людей даної національності до іншої національності в цілому, але не до конкретних її представників.

Додатковий показник — коефіцієнт мінливості (КМ) розраховується за формулою:

$$КМ = (\sigma / m) * 100 \%, \text{ де}$$

σ - середньоквадратичне відхилення,

m - середнє арифметичне.

При позитивній СПр значення $КМ < 50\%$, означає природну вибірковість в оцінках прийнятності представниками одного етносу представників іншого і в цілому позитивне ставлення, якщо ж $КМ > 50\%$, це говорить про значну напруженість у відносинах деяких представників одного етносу до іншого.

Інтерпретація. Якісний аналіз бланку дає інформацію – представники яких національних груп є найбажанішими в певній ролі, а представники яких – навпаки – неприйнятні (порядковий аналіз). Аналіз за колонками показує, які ролі досліджуваній вважає можливим запропонувати представникам певної етнічної групи, а які – ні.

4.2.2. Метод семантичного диференціалу (Ч. Осгуд)

Семантичний диференціал вперше був розроблений Ч. Осгудом і широко використовується у психології при дослідженні емоційного ставлення індивіда до певних об'єктів, при вивченні соціальних уявлень, стереотипів, соціальної категоризації, ціннісних орієнтацій, суб'єктивно-особистісних смислів. При цьому, у залежності від цілей конкретного дослідження підбираються певні об'єкти та шкали.

Семантичний диференціал — це стандартизована, дискретна процедура для вимірювання конотативних значень будь-якого даного концепту в семантичній пам'яті конкретної людини. Кожен концепт оцінюється за 7-бальною графічною шкалою як більш тісно пов'язаний з одним або іншим із пари полюсів шкали. Для кожного концепту застосовується серія — переважно з 15 або більше — біполярних шкал, заданих словами, які виражаються антонімічними прикметниками. Кореляційний і факторний аналіз первинного набору з 50 розроблених Ч. Осгудом шкал виявив *три основних фактори*: 1) *фактор оцінки* з високими навантаженнями за такими шкалами як "хороший - поганий", "приємний - неприємний", "добрий - злий", "веселий - сумний", "чесний - нечесний", "корисний - некорисний", "чистий - брудний"; 2) *фактор сили*, виявлений у таких шкалах як "сильний - слабкий", "великий - малий", "важкий - легкий", "товстий - тонкий"; 3) *фактор активності*, ідентифікований в таких шкалах як "активний - пасивний", "швидкий - повільний", "гострий - тупий", "гарячий - холодний". Фактор оцінки є найбільш вагомим, пояснює найбільший відсоток загальної дисперсії.

Відповіді за семантичним диференціалом можна аналізувати кількома

способами. При кількісній обробці оцінкам за кожною шкалою можуть приписуватися числові значення від 1 до 7 або від -3 до +3. Якщо одне із двох протилежних значень ознаки позначити як x , а інше - як y , то 7 поділок за шкалою (у напрямку зліва направо) можуть бути інтерпретовані як: -3... значно виражене x ; -2... виражене x ; -1... трохи помітне x ; 0... ні x , ні y (або x і y в однаковій мірі); +1... трохи помітне y ; +2... виражене y ; +3... значно виражене y . Тоді можна виміряти загальну подібність будь-яких двох концептів для окремої людини або групи виходячи з їх положення на всіх шкалах. Конотативні значення всіх концептів, оцінених однією людиною, можна проаналізувати через обрахунки "показника" кожного концепту за трьома головними факторами ("оцінка - сила - активність"). Так, на шкалі з числовими значеннями від -3 до +3 концепт "мій брат" у конкретної людини може отримати, наприклад, -2 за фактором оцінки; 0,1 за фактором сили та 2,7 за фактором активності [1].

Оцінка значення поняття в шкалі семантичного диференціалу дозволяє помістити його в точку семантичного простору. Положення точки характеризується двома основними показниками: спрямованістю від початку координат — нейтральної позиції шкали (якісна характеристика, поляризація ознаки); віддаленістю від початку координат (кількісна характеристика, інтенсивність). Чим довший вектор віддаленості від точки семантичного простору від нейтральної позиції, тим інтенсивніша реакція та більш значуще для досліджуваного оцінюване поняття.

Оцінювані поняття (стимули) можуть бути представлені у вигляді семантичного профілю: ламаної лінії, яка з'єднує відмічені досліджуваними точки на кожній біполярній шкалі.

Ступінь подібності або відмінності оцінюваних об'єктів можна представити кількісно, виходячи з моделі семантичного простору за семантичною відстанню між відповідними точками об'єктів у семантичному просторі:

$$B(x, y) = \frac{1}{\sqrt{1 + V^2}} \text{де } \Pi(x, y) - \text{ семантична відстань між об'єктами } x \text{ і } y;$$

x_i, y_i - різниця між координатами двох точок, які представляють значення об'єктів x і y за фактором [2, с. 408].

Ця формула дозволяє оцінювати відстані між значеннями різних понять у одного й того ж досліджуваного або групи, порівнювати оцінки одного й того ж об'єкта кількома досліджуваними або групами, а також виявляти динаміку, зміни в оцінках якогось об'єкта в одного досліджуваного або групи з врахуванням факторів часу та обставин.

4.2.2.1. Методика семантичної оцінки характеру міжетнічних відносин (Л. І. Науменко)

Дана методика є модифікованим варіантом семантичного диференціалу Ч. Осгуда і дозволяє дослідити позитивний чи негативний характер міжетнічної взаємодії.

Методика є набором біполярних шкал, що містять характеристики, з яких респонденту пропонується за 7-ми бальною шкалою вибрати ті, які відображають реальну міжетнічну взаємодію між представниками етнічних

груп.

Інструкція. Просимо Вас оцінити існуючі міжетнічні відносини між _____ і _____ за допомогою характеристик, представлених у даній методиці. Для цього Вам необхідно обвести ту цифру, яка на Ваш погляд, найбільш повно характеризує ці відносини.

3 – дуже   2 — середнє   1 — слабо   0 — відсутнє

	хороші									погані
	напружені									спокійні
	теплі									холодні
	дружні									ворожі
	прості									складні
	стабільні									нестійкі
	терпимі									неприятні
	довірливі									підозрілі
	співробітництво									конфронтація
	взаєморозуміння									непорозуміння

4.2.2.2. Методика семантичної оцінки типових представників етносу (О. Аймаганбетова)

Інструкції. Просимо Вас оцінити вказані особистісні характеристики, властиві типовим представникам _____ етносу. Для цього Вам потрібно обвести ту цифру, яка на Ваш погляд, найбільш повно характеризує ці особливості. Перші цифри лівого й правого полюсу - 1 і 7 характеризують цю якість максимально, цифра 2 і відповідна їй цифра 6 є показником цієї якості в середньому ступені, цифра 3 і 4 показують, що воно характерне меншою мірою.

Національність типового представника (наприклад, українця)

	<i>Лівий полюс шкали</i>	<i>Оцінка</i>								<i>Правий полюс шкали</i>
	хороші									погані
	ввічливі									грубі
	добрі									злі
	чуйні									байдужі
	гостинні									негостинні
	дружелюбні									ворожі

чесні								брехливі
довірливі								підозрілі
товариські								замкнуті
щедрі								жадні
працелюбні								ліниві
миролюбні								агресивні
спокійні								емоційні
охайні								неохайні
привітні								зарозумілі
скромні								нахабні
безкорисні								егоїстичні
впевнені								невпевнені
сміливі								боязкі
тактовні								безтактні
безхитрісні								хитрі
обережні								відчайдушні
відповідальні								безвідповідальні
господарські								безгосподарські
розумні								нерозумні
активні								пасивні
підприємливі								непідприємливі
відкриті								лицемірні
приємні								неприємні
надійні								ненадійні

4.2.2.3. Діагностичний тест відносин (Г. У. Солдатова)

Діагностичний тест відносин (ДТО) — оригінальна модифікація методу семантичного диференціалу, розроблена для дослідження емоційно-оцінного компонента соціального стереотипу. Методика широко використовується психологами в дослідженнях міжетнічних і міжособистісних відносин, а також етнічної толерантності (Стефаненко, Шлягіна, Еніколопов, 1993).

В основу методики покладено ідею про те, що одні й ті ж якості, приписувані як собі, так і іншим людям (групі), можуть інтерпретуватися по-

різному: позитивні якості своєї групи (наприклад, “ми — економні, ощадливі”) можуть сприйматися як негативні в іншої (“вони — жадібні, скупі”). За цим принципом були складені пари якостей, полюси яких розрізняються за конативним (афективним) параметром, у той час як їх смислові значення можуть розцінюватися як досить близькі .

Повний варіант ДТО (А) представляє набір 20 пар якостей, розміщених на одній картці (Кцюева (Солдатова), 1986). Другий, скорочений варіант (Б), частіше вживаний дослідниками, включає 12 пар якостей (Солдатова, 1998). На стандартному бланку ДТО зазвичай представлено 4 картки, на яких респондент зазначає оцінки якостей, притаманних, на його думку, йому самому, ідеальній людині і типовим представникам власної або інших етнічних груп, обраних у відповідності з цілями конкретного дослідження.

Бланк методики

(варіант Б, 1 картка)

Інструкція: Оцініть послідовно за запропонованими характеристиками себе (“Я”), “ідеал”, “типового” представника своєї національності, “типового” представника іншої національності. Оцінки вписуйте в клітинку під відповідною якістю.

Вираженість якостей оцінюється за 4-бальною шкалою:

- 1 - дана якість відсутня;
- 2 - якість виражена слабо;
- 3 - якість виражена середньо;
- 4 - якість виражена в повній мірі.

Я

дипломатичний	нав'язливий	гордий	товариський	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	ехидний	агресивний
економний	впертий	винахідливий	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Обробка результатів

Полюси шкал на картці розміщені за певним принципом :

- + - + + -
- + - + + -
- + - + + -
- + - + + -

Тут “—” відповідає негативному полюсу якості, а “+” - позитивному. Пари якостей в кожному рядку представлені в шпальтах: 6-1; 2-4; 5-3 (наприклад,

“лицемірний — дипломатичний”, “нав'язливий — товариський”, “зарозумілий - гордий”).

Спрямованість (вираженість), або діагностичний коефіцієнт стереотипу (D) характеризує знак і величину загальної емоційної орієнтації суб'єкта по відношенню до даного об'єкту .

Чим більше D з негативним знаком (коли переважають високі бали з негативних якостей), тим вище інтенсивність негативного стереотипу. Навпаки, чим більше D з позитивним знаком (коли переважають високі бали з позитивним якостям), тим вище інтенсивність позитивного стереотипу. При D, близькому до нуля, висока невизначеність (амбівалентність) відносин, коли респондент не віддає чіткої переваги позитивному або негативному полюсу оцінки.

Крім абсолютних значень діагностичних коефіцієнтів по кожному досліджуваному параметру, корисно порівняти співвідношення отриманих коефіцієнтів. Наприклад, для аналізу самооцінки можна використовувати не абсолютний показник діагностичного коефіцієнта образу “Я”, а порівняння його з коефіцієнтом для “ідеалу”. Аналогічний підхід можливий і при виділенні інших допоміжних показників, зокрема, показника етнічних уподобань, який виходить при порівнянні образу типового представника будь-якої національності з “ідеалом”. Для аналізу етнічної ідентифікації та міжетнічної диференціації порівнюються коефіцієнти, отримані для образу “Я” і різних етнічних груп (Павленко, Таглін, 1992).

4.3. Методики дослідження етнічної толерантності

Етнічна толерантність у етнопсихології розуміється як «відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, а точніше наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної» [Лебедева, 1993].

На думку Г. Абдулкаримова, основою етнічної толерантності є позитивна етнічна ідентичність. Її сформованість спричиняється готовністю до спільної діяльності особистості із представниками інших етносів.

Виходячи з того, що в структурі етнічної толерантності є три домінуючі компоненти (когнітивний, емоційний та поведінковий), О. І. Гуренко вважає за доцільне розподілити усі можливі методи вивчення цього соціально-психологічного феномену на три групи відповідно.

4.3.1. Анкета дослідження міжетнічної толерантності

Інструкція. Ця анкета є частиною дослідження, яке має оцінити ставлення до свого та інших народів. Результати опитування будуть використанні тільки у загальному вигляді. Просимо Вас відповісти на всі запитання анкети. Опитування є анонімним, тому вказувати своє прізвище та ім'я не потрібно. Будь-ласка, уважно прочитайте запитання і позначте ту відповідь, яка найбільшою мірою відповідає Вашій думці.

Опитувальний лист

1. Представником якої національності Ви себе вважаєте?

а) українець;

- б) росіянин;
в) представник іншої національності _____ (вказіть)
2. Чи переживаєте Ви відчуття гордості за традиції і культуру свого народу?
а) так;
б) скоріше так, ніж ні;
в) скоріше ні, ніж так;
г) ні;
д) важко відповісти.
3. Як Ви звичайно ставитесь до того, що у вашому місті (будинку) живуть люди іншої національності, віросповідання?
а) мені це не подобається;
б) це дуже добре;
в) мені однаково.
4. Чи відчуваєте Ви дискомфорт, якщо поряд з Вами знаходиться людина іншої національності?
а) так, я почуваю себе незручно;
б) ні, я відчуваю себе зовсім комфортно;
в) мені важко відповісти.
5. Ви згодні мати справу з представниками іншої національності (оберіть не більше трьох варіантів):
а) взяв би шлюб;
б) в якості близького товариша;
в) в якості сусіда;
г) працював би в одному офісі;
д) лише як випадкового співрозмовника;
е) тільки в якості туристів;
ж) вигнав би геть зі своєї країни.
6. Чи згодні Ви з твердженням, що про людину треба судити за її моральними та професійними якостями, а не за національністю?
а) так;
б) скоріше так, ніж ні;
в) скоріше ні, ніж так;
г) ні;
д) важко відповісти.
7. На Вашу думку, сучасній людині її національність повинна бути байдужа?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.
8. Чи вважаєте Ви, що представники Вашої національності мають більш розвинену культуру, ніж інші?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.
9. Чи повинна людина поблажливо відноситись до народів, який мають менш розвинену культуру та традиції?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.

10. Як Ви вважаєте, людина повинна з повагою ставитися до думки іншої людини, навіть якщо вона є представником іншої національності та віросповідання?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

11. Чи вважаєте Ви, що люди, які мають історичну батьківщину за межами України, мають повернутися туди?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

12. На вашу думку, людина в першу чергу повинна думати про інтереси свого народу, а потім інших?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

13. Чи згодні Ви з твердженням, що традиції, звичаї, релігія інших народів заслуговують на повагу, навіть якщо вони здаються незвичайними?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

14. Чи вважаєте Ви, що не можна ділити народи на хороші і погані, в кожному народі є хороші і погані люди?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

4.3.2. Експрес-опитувальник “Індекс толерантності”

(Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова)

Для діагностики загального рівня толерантності групою психологів був розроблений експрес-опитувальник “Індекс толерантності” (Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2002). Стимульний матеріал опитувальника склали твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність та інтолерантність людини. У методику включені твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворих людей, жебраків), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Спеціальна увага приділена етнічній толерантності-інтолерантності (відношення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.

Бланк методики

Інструкція: Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно з цим поставте галочку або будь-який інший значок навпроти кожного твердження:

№	Твердження	Абсолютно не згоден	Не згоден	Скорше не згоден	Скорше згоден	Згоден	Повністю згоден
1	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка						
2.	У змішаних шлюбах зазвичай більше проблем, ніж у шлюбах між людьми однієї національності						
3.	Якщо друг зрадив, треба помститися йому						
4.	До кавказців стануть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5.	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору						
6.	Жебраки і бродяги самі винні у своїх проблемах						
7.	Нормально вважати, що твій народ кращий, ніж всі інші						
8.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9.	Навіть якщо у мене є своя думка, я готовий вислухати й інші точки зору						
10.	Всіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						
11.	Я готовий прийняти як члена своєї сім'ї людину будь-якої національності						
12.	Біженцям потрібно допомагати не більше, ніж всім іншим, так як у місцевих проблем не менше						
13.	Якщо хтось поводить ся зі мною грубо, я відповідаю тим самим						
14.	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15.	Для наведення порядку в країні необхідна “сильна рука”						
16.	Приїжджі повинні мати ті ж права, що й місцеві жителі						
17.	Людина, яка думає не так, як я, викликає у мене роздратування						
18.	До деяких націй і народів складно добре ставитися						
19.	Безлад мене дуже дратує						
20.	Будь-які релігійні течії мають право на існування						
21.	Я можу уявити чорношкіру людину своїм близьким другом						
22.	Я хотів би стати більш терплячим у ставленні до інших						

Обробка результатів

Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали.

Кожній відповіді на пряме твердження присвоюється бал від 1 до 6 (“абсолютно не згоден” - 1 бал , “повністю згоден” - 6 балів). Відповідям на зворотні твердження присвоюються реверсивні бали (“абсолютно не згоден” - 6 балів , “повністю згоден” - 1 бал). Потім отримані бали підсумовуються.

Номери прямих тверджень: 1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22.

Номери зворотних тверджень: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19.

Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється за такими ступенями:

- 22-60 — низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини та наявність у неї вираженої інтолерантності установок по відношенню до навколишнього світу і людям .
- 61-99 — середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерне поєднання як толерантних, так й інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони поводять себе толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність .
- 100-132 — високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені рисами толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання у людини “кордонів толерантності”, пов'язаному, наприклад, з психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості чи байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, що потрапили в цей діапазон, можуть демонструвати високу ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника і цілі дослідження).

Для *якісного* аналізу аспектів толерантності можна використовувати поділ на субшкали:

1. Етнічна толерантність: 2, 4, 7, 11, 14, 18, 21.

2. Соціальна толерантність: 1, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20.

3. Толерантність як риса особистості: 3, 5, 9, 13, 17, 19, 22.

Субшкала “етнічна толерантність” виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки в сфері міжкультурної взаємодії.

Субшкала “соціальна толерантність” дозволяє досліджувати толерантні й інтолерантні прояви відносно різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а також вивчати установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів.

Субшкала “толерантність як риса особистості” включає пункти, що діагностують особистісні риси, установки і переконання, які значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу.

4.3.3. Проективна методика «Крос-культурна та етнічна толерантність-інтолерантність» (КЕТІ)

Методика розроблена Г. Л. Бардієр і спрямована на вивчення проявів толерантності-інтолерантності в сфері міжкультурних та міжетнічних відносин. В основу методики закладено уявлення про те, що важливим регулятором таких відносин є соціальні установки, в числі яких чільне місце займають міжкультурні та етнічні аттїтуди, які, в свою чергу, включають афективні, когнітивні і конативні компоненти. До числа афективних компонентів у сфері

досліджуваних відносин, згідно з традиційними уявленнями, належать: приязнь-неприязнь, симпатії-антипатії, ступінь емоційної напруги, конкретні емоційні реакції — радість, гнів, роздратування, страх (загроза), здивування та ін. Відповідно когнітивні компоненти містять: знання, переконання, упередження, стереотипи, а також інформацію, отриману у вигляді чуток, окремих думок, авторитетних тверджень і т. п. Конативні компоненти включають як готовність до певних дій (наміри, плани, цілі, мотиви, заклики, очікування), так і самі дії (ворожі чи дружні, що руйнують або миротворчі, провокаційні або посередницькі, силові або переговорні, нападаючі або оборонні, відкриті або приховані, наприклад маніпулятивні). Конструюючи методику КЕТІ, автор також виходила з того, що соціальні установки (аттїтуди) є набутими, але можуть бути порівняно стійкими, оскільки виконують такі важливі функції в житті людини, як адаптивну, захисну, експресивну (виражає індивідуальну значущість культурних цінностей), пізнавальну та функцію координації всієї когнітивної системи психічних процесів. Специфічною особливістю соціальних установок, що регулюють відносини людей у просторі міжкультурних комунікацій та міжетнічних взаємодій, виступає їх висока емоційна значущість і низька усвідомлюваність. З методичної точки зору це означає, що такі установки не завжди піддаються повноцінному вивченню за допомогою вербальних методів. Більш того, якщо підходити до вивчення етнічних установок через засоби вербальної оцінки, то, в силу їх емоційної насиченості, є небезпека в разі негативних установок мимоволі спровокувати несприятливу (агресивну або приховану) реакцію респондентів. Наприклад, така реакція дуже ймовірна при вивченні етнічних установок національних меншин, репатріантів, змушених переселенців, біженців, емігрантів. Методика побудована на зверненні до асоціацій респондента, що дає можливість проявлятися одночасно і усвідомленими, і неусвідомленими рівнями установки. При цьому чергуються вербальні асоціації з образними, оскільки респондентам пропонується спочатку користуватися графічними засобами (малюнок), а лише потім — словесними (пояснення та вербальні доповнення до малюнка). Як стимул, що викликає асоціації, респондентам пропонується образна метафора «Людина». Методика складається з ряду послідовних завдань, які мають загальну інструкцію.

Бланк методики КЕТІ

Інструкція. Дана методика звернена до вашої уяви, до ваших індивідуальних уявлень і асоціацій. Уявіть собі, що всі країни (культури, етноси), які вам відомі, включаючи вашу власну, раптом, нібито за помахом чарівної палички, виявилися зачарованими і перетворилися на людей. Як ці люди виглядають у вашій уяві? Уявіть собі «Людина», в яку перетворилася ваша країна (культура, етнос).

Зосередьтеся на образах, що у вас виникають:

1. Намалуйте, будь ласка, так, як у вас вийде, «Людину», у яку перетворилася ваша країна (культура, етнос). Ваші здібності до малювання зараз значення не мають.
2. Опишіть на окремому аркуші або поруч з малюнком характер і відмітні особливості цієї «Людини».

3. Додайте на своєму малюнку фігури тих людей, в яких перетворилися країни (культури, етноси), найбільш тісно взаємодіють з вашим «Людиною».
4. Опишіть на окремому аркуші або поруч з малюнком особливості цих взаємодій.
5. Напишіть для намальованих вами персонажів (свого «Людини» в першу чергу) одне-єдине слово або одну-єдину фразу, за допомогою якої персонаж зможе бути розчарований і перетворити знову у вихідну країну (культуру, етнос).

Ця фраза повинна бути зрозуміла тільки персонажу, до якого належить (інакше — розчарую інший персонаж, а не той). Свої фрази обведіть у рамочки, щоб їх на аркуші було добре видно.

За бажанням для словесних описів можете скористатися наступним бланком.

1. Моя країна (культура, етнос) _____
2. Характер «Людини», в якого перетворилася моя країна (культура, етнос):
_____
3. «Країни-люди», які мною домальовані: _____
4. Особливості взаємодії моєї «Людини» з іншими «людьми-країнами», зображеними на малюнку: _____
5. Фрази для розчарування:
Кому: _____ слово або фраза _____
Кому: _____ слово або фраза _____
Кому: _____ слово або фраза _____

Найбільш важливим компонентом методу є малюнок, оскільки саме він дає респонденту можливість самому проектувати на папір реальність, а потім інтерпретувати її. Малюнок несе на собі відбиток особистості, що малювала, її настрій, стан, почуття, уявлення і т. д. Оскільки мета діагностики — вивчення особливостей міжкультурних та міжетнічних установок, то при інтерпретації малюнку слід звертати увагу саме на ті показники, які змістовно пов'язані з установками на толерантність або інтолерантність (наприклад, розміщення персонажів на малюнку, спосіб виконання зображення кожного персонажа, характерні деталі малюнка). Спеціальна увага при обробці приділяється тому, які саме «люди-країни» зображені на малюнку і на якій відстані вони розташовані від головного персонажа. Так проглядається своєрідна соціометрична матриця, основними складовою якої є: когнітивний компонент (установки респондента), емоційний компонент (емоційно значущі деталі малюнка, його загальний настрій, кольорова гама), конативний компонент (зображені на малюнку взаємозв'язки і їх спрямованість).

Інтерпретація текстових описів може бути проведена за наступними напрямками:

1. Виявлення характерних одиниць змісту в описі характеру своєї країни (культури, етносу).
2. Виявлення характерних одиниць змісту в описі характеру інших країн (культур, етносів), зображених на малюнку.
3. Виявлення характерних одиниць змісту в описі особливостей взаємодії своєї країни (культури, етносу) з іншими країнами (культурами, етносами).
4. Змістовні стрижневі характеристики установок, які проявляються в фразох-розколдовках.
5. Наявність в числі виявлених одиниць змісту: явних стереотипів; референтних посилань; прямих вказівок на толерантний або інтолерантний характер установки.

Для обробки результатів групи респондентів або подальшого порівняльного аналізу результатів, отриманих на різних зрізах вибірки, може бути складена спеціальна таблиця, що включає ті параметри, які є найбільш важливими виходячи з цілей і завдань дослідження.

ВИСНОВКИ

У посібнику представлено психодіагностичні методики дослідження психологічних закономірностей реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві, зокрема: методи дослідження сценаріїв трансформації базових етнокультурних тем українського етносу в умовах системної світової кризи; психодіагностичний інструментарій дослідження міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві; методики діагностики впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства; психодіагностичні методики дослідження змін етнічної самосвідомості у віртуальному інформаційному просторі.

Представлено розробки, в тому числі й авторські, які дають змогу виділити вітчизняні школи у психологічній науці минулого та сучасності; визначити їх рівень сформованості; дати персоніфіковану історію психології, шляхом аналізу діяльності лідера наукової школи та його учнів і послідовників; виявити здобутки наукової школи; визначити стан і перспективи розвитку наукових шкіл і колективів (виникнення, становлення, утвердження, розпад); дослідити етнічну самосвідомість у віртуальному інформаційному просторі; дослідити такі елементи статевої ідентифікації, як система гендерних уявлень, що виявляється у відмінностях сприймання та уявлення ролі чоловіка та жінки між чоловіками і жінками; дослідити міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

Література до розділу 1

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати дослідження / [за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музика]. – Житомир : В-во Рута, 2006. – 320 с.
2. Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии / [под ред. А. Н. Ждан]. – М. : МГУ, 1988. – 168 с.
3. Історія Полтавського педагогічного інституту в особах (Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту). – Полтава : Клариса, 1995. – 172 с.
4. Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування навчального закладу). – Полтава : АСМІ, 2004. – 176 с.
5. Карлсон О. Карл XII / О. Карлсон. – Швеція : Шведський університет, 2002. – 60 с.
6. Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека / Е. Ю. Коржова. – СПб. : Изд-во РХГА, 2006. – 384 с.
7. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький: Історична монографія / М. І. Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 843 с.
8. Лобурець В. Є. Персоналії як об'єкт краєзнавчого дослідження / В. Є. Лобурець, В. О. Пашенко // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури : зб. праць / за ред. Н. Г. Ковтанюк. – К. : Дім УРСР, 1991. – С. 51–62.
9. Логинова Н. А. Биографический метод в психологии и смежных науках : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 „Общая психология” / Н. А. Логинова. – Ленинград : ЛГУ им. А. А. Жданова, 1975. – 18 с.
10. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 2. – С. 27–40.
11. Моргун В. Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В. Ф. Моргун. – Полтава: Оріяна, 2002. – 24 с.
12. Мошкова Г. Ю. Биографический метод и проблема личности ученого / Г. Ю. Мошкова // Вопросы психологии. – 1994. – № 2. – С. 131–141.
13. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М. : Высшая школа, 1981. – 175 с.
14. Пресняков А. Е. Российские самодержавцы / А. Е. Пресняков / [сост. А. Ф. Смирнов]. – М. : Книга, 1990. – 464 с.
15. Смолій В. А. Гетьман Петро Дорошенко / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 84–102.
16. Степанов С. С. Психология в лицах / С. С. Степанов. – М. : ЭКСПО-Пресс, 2001. – 384 с.
17. Чулков Г. И. Императоры: психологические портреты / Г. И. Чулков. – М. : Московский рабочий, 1991. – 286 с.

18. Ярошевский М. Г. Уникальное средоточие психологических знаний / М. Г. Ярошевский // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 5. – С. 120–124.

Література до розділу 2

1. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу // Філософ. та соціолог. думка – 1989. – № 7. – С. 11–19.
2. Гулевич О. А. Межгрупповые отношения: направления социально-психологического исследования: аналит. обзор. Ч. 1: Когнитивный подход. – М.: Ин-т психологии им. Л. С. Выготского, 2006. – 338 с.
3. Гулевич О. А. Межгрупповые отношения: направления социально-психологического исследования: аналит. обзор. Ч. 2: Эффекты межгруппового восприятия и способы оптимизации межгрупповых отношений. – М.: Ин-т психологии им. Л. С. Выготского, 2006. – 217 с.
4. Дашдамиров А. Ф. К методологии исследования национально-психологических проблем // Совет. этнография. – 1983. – № 2. – С. 62–74.
5. Кун М., Макпартлэнд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. М., 1984. С. 180–187.
6. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. СПб.: Питер, 2000.
7. Мухина В. С., Дугарова Т. Ц. Качественные методы исследования этнического самосознания // Актуальные проблемы этнопсихологии в контексте культурно-экономического сотрудничества со странами Азиатско-Тихоокеанского региона: сб. науч. ст. междунар. науч.-практ. конф., 23–25 мая 2008 г.: в 2 т. Т.1. / под ред. Р. Д. Санжаевой. – Хабаровск: ДВГУПС, 2008. – С. 64–68.
8. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007.
9. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. М.: Центр СМИ МГУ, 2003.
10. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности М.: Смысл, 1998.

Література до розділу 3

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – М, 2004. – 320 с.
2. Велесова книга: Зб. праукр. пам'яток I тис. до нової доби – I тис. нової доби / Б.І. Яценко (ритм. пер.). – К. : Велес, 2003. – 108 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська та ін. – К. : Просвіта, 2001. – С. 175–232.
4. Гадецкий О. Законы судьбы, или Три шага к успеху и счастью / О. Гадецкий. – Саратов: Психология Третьего Тысячелетия, 2010. – 348 с.
5. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності. Монографія.– Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.

6. Голдберг Е. Управляющий мозг. Лобные доли, лидерство и цивилизация / Е. Голдберг. – М.: Смысл, 2003.
7. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2007. – 544 с.
8. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – С. 9–53, 125.
9. Колошина Т.Ю. Арт-терапия. Методические рекомендации. – М., 2010.
10. Кон І.С. Вступ до сексології / [пер. с рос.]. – К., 1991. – 304 с.
11. Копытин А.И. Основы арт-терапии. – СПб, 1999.
12. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вст. сл. М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с. – Укр. рос. мов.
13. Майерс Д. Социальная психология / [перев. с англ.]. – СПб. : Питер, 2005. – 752 с.
14. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клециной. — СПб., 2003. — С. 166.
15. Рузов В.О. Семейная нектарология / В.О. Рузов. – М.: Философская книга, 2007. – 150 с.
16. Руководство по функциональной межполушарной асимметрии. – М.: Научный Мир, 2009. – 836 с.
17. Святе Письмо. Українське Біблійне Товариство, 1994.
18. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый, мозг:. Пер. с англ. / С. Спрингер, Г. Дейч. – М.: Мир, 1983. – 256 с., илл.
19. Титаренко Т.М. Хлопчики і дівчатка: психологічне становлення індивідуальності. – К., 1989. – 48 с.
20. Торсунов О.Г. Законы счастливой семейной жизни / О.Г. Торсунов. – М.: Ведабук, 2006.– 150 с.
21. Хакимов А. Уровни сознания. Структура человеческой личности Размышления / А. Хакимов. – Луцк, 2012. – 136 с., илл.
22. Хорни К. Женская психология. – С-Пб., 1993. – 222 с.
23. Чепань М.-Л. А. Функціональна асиметрія мозку як чинник соціопсихогенези цивілізацій східного і західного типів / М.-Л. А. Чепань // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 99–109.

Література до розділу 4

1. Аймаганбетова О Х. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин: дис. ... д-ра псих. наук: 19.00.05 / Ольга Хабіжанівна Аймаганбетова. – К., 2007. – 469 с.
2. Василькевич Я. Семантичний диференціал як метод психологічного аналізу особистісного смислоутворення // Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації: [збірник наукових праць]. Вип. 3 / Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди"; [голов. ред. О. О. Селіванова]. - Переяслав-Хмельницький, 2009. - 260 с. - С. 34-40.

3. Гуренко О. І. Етнічна толерантність та методи її вивчення [Елект. ресурс] / О. І. Гуренко // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. Зб. наук. праць. – №19. – Ч. 1. – 2008 р. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2008_19_1/doc_pdf/Gurenko_st.pdf
4. Левус Н. І. Етнопсихологія: Методичні матеріали до навчального курсу. - Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. - 30 с.
5. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учеб. пособие / Л. Г. Почебут. - СПб. : Питер, 2012. - 336 с.
6. Солдатова Г. У. О методических проблемах этнопсихологического исследования. / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – №4. – С. 33–45.
7. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. / Г. У. Солдатова — М.: Смысл, 1998. - 389 с.
8. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Прокофьева Т. Ю., Кравцова О. А. Психодиагностика толерантности личности — М.: Смысл, - 2008. - 172 с.
9. Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 3–27.
10. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум: Учебное пособие для студентов вузов / Т. Г. Стефаненко. — М: Аспект Пресс, 2006.— 208 с.
11. Татарко А. Н. Методы этнической и кросскультурной психологии: учебно-метод. пособие / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М.: Издательский дом Высш. шк. экономики, 2011. – 238 с.
12. Татарко А. Н., Лебедева Н. М. Психология межэтнических отношений. Этническая идентичность и стратегии межкультурного взаимодействия.
13. Солдатова Г. У. Толерантность-интолерантность две грани межэтнического взаимодействия // Век толерантности. Вып. 1-2. www.tolerance.ru
14. Шлягина Е. Н., Ениколопов С. Н. Методы исследования этнической толерантности личности // Этническая психология. История и методы. Социализация и идентичность. Общение и конфликты / Под ред. А. И. Егоровой. СПб., 2003. – С. 101-105.
15. Петренко В. Ф., Митина О. В., Бердников К.В., Кравцова А. Р., Осипова В.С. Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости. – М.: Смысл, 2000.

Відомості про авторів

Чепань Мирослав-Любомир Андрійович – кандидат психологічних наук, старш. наук. співр., завідувач лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (по березень 2015р.).

Ковтунович Т.В. – старший науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Савіна Маріанна Іванівна – науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Солодчук Світлана Євгенівна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗРОБКИ СЦЕНАРІЇВ
РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТРУКТИВНИХ ФУНКЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРИ В
ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Посібник

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 4,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Видавництво "Педагогічна думка"
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп. 2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.